

Євген Грицяк

Норильське повстання

ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2008

ББК 84.4 УКР-РОС
Г85

Художник-оформлювач
Б. Захаров

Грицяк Євген
Норильське повстання / Харківська правозахисна група; худож.-оформлювач Б.Захаров. – Харків: Права людини, 2008 – 104 с.

ISBN 978-966-8919-41-1.

Книжка відкриває маловідому героїчну сторінку історії Норильського повстання 1953 р. Доведені до відчаю нелюдськими умовами життя, виснажливою працею, садистськими знущаннями і смертельними розправами, в'язні повстали і зажадали не тільки пом'якшення табірною режиму, а й висунули політичні вимоги щодо демократизації радянського режиму загалом. Повстання було жорсткою придушене, але відвага, самопожертва його організаторів, серед яких провідну роль відігравав автор, засвідчили, що людську гідність перемогти неможливо. Вона сильніша тортур і самої смерті. Книжка матиме великий моральний вплив на виховання молодого покоління українців як громадян-патріотів.

ББК 84.4 УКР-РОС

ISBN 978-966-8919-41-1

© Є.Грицяк, 2008

© Б.Захаров, художнє оформлення, 2008

Євген Сверстюк

*І не бійтеся вбиваючих тіло,
душі ж не здатних убити.
від. Матф. 10.23*

Повість про неможливе

Перед нами той випадок, коли автор книги не міг залишитися в живим. Очолити повстання в'язнів сталінського концтабору означало останній етап.

Грати в житті свою останню роль. З таким усвідомленням можна було вже не думати про збереження життя, а тільки про розумне ведення справи так, щоб тобі вірили п'ять тисяч чоловік, чие достоїнство ти захищаєш. Люди, яких ти представляєш, читають твої кроки й живляться твоєю впевненістю. Головне — не завагатися.

Книга Євгена Грицяка «Норильське повстання. Спогади й документи» (Львів, 2004, Вид. НАН України, 3-є вид. на укр. мові), обсяг її — менше 90 сторінок, говорить про те, що автор пише коротко. Але вже з перших сторінок ви відчуваєте, що це драматична, психологічно насичена повість, у якій чітко обкреслені характери й типи табірної царства. І важко повірити, що автор — юнак з Івано-Франківської області, що кінчав військову школу в штрафбаті — на етапах від Карпат до Берліна, а після війни — проходив «подальшу спокуту провини перед батьківщиною» у ГУЛАГі.

Із цих університетів він виніс уміння дивитися смерті в очі й уміння згорнутися в грудку — при самозахисті на фронті й особливо при наступі конвойного чобота.

І коротко реагувати.

— Роздягайся й ставай у кут.

Я роздягнувся.

— Рік народження.

— Двадцять шостий.

– Ах ти падла. Молодий, а вже лисий. Що гад, від політики облісів? – і він ударив щосили кулаком в обличчя.

– Відкрий рота!

Мені був відомий цей тюремний прийом вибивання зубів, і тому я миттю зорієнтувався й міцно стис зуби. Удар наглядача не набув очікуваного ефекту.

– Почекайте, дайте мені оформити його документи, – зупинив наглядачів старшина, черговий по в'язниці.

Далі немає ні слова про старшину, який таємно поважав мужність, і приховував своє відношення за формальною ретельністю й плавно виводив приреченого від розправи.

У динамічній повісті багато чітких ємних епізодів з підтекстом. Відібраний етап «бандеровських шибеників» на шляху з Караганди до Норильська повинен був пройти крізь систему заготовлених погибельних місць і слизьких провокацій, щоб у Норильську розміститися для тимчасового використання залишившихся в живих звівечених і заляканих істот з номерними знаками.

Але розрахунки начальства не виправдалися. «Людський матеріал» виявився міцніше звичайного. Ці юнаки прийшли добровольцями в УПА й одержали загартування в нерівній боротьбі з німецькими окупантами. Вони мали гарну школу дисципліни, самоорганізації й конспірації. Вони зазнали пекло енкаведистських допитів і безстрашність, з яким сприймається вирок «до розстрілу», потім із заміною на 25 років каторги плюс довічного поселення в Сибіру.

Культ узаконеного насильства в таборі породжував своїх «Грізних», героїв-садистів, що вважалися номенклатурою табірною начальства. Але раптом всі зони облетів слух: ката Горожанкіна знайшли на нарах без голови. Потім знайшли в снігу самого грізного громила Бухтуєва. Він залишився живий, але вже боявся абсолютно всіх... На тлі щоденних смертей, яких навіть не рахували, ці сприймалися як ознаки зміни клімату зони.

Смерть Сталіна звичайно в спогадах займає центральне місце. В Є. Грицяка ця подія згадується тільки у зв'язку із частішанням розстрілів, що привело тільки до більшого єднання «дітей різних народів», що відчули якісь зміни в Москві.

Є. Грицяк і раніше замислювався над причинами пасивності маси людей, аж ніяк не пасивних за своїм характером. Звичайно їм бракувало лідера, готового взяти на себе відповідальність. Звичайно, у Норильській душоубці лідери однозначно знищуються. Але, треба

сказати, що й у більш «законні» брежнєвські часи рідко траплялась людина, що бере на себе вогонь.

Звичайно вважалося, що сміливість «брати на себе» може мати фронтовий офіцер, з яким у начальства «інша розмова». Цю ілюзію живила та обставина, що в таборах всіх періодів дійсно по-різному ставилося начальство до росіян, до українців, особливо бандерівців, і, скажімо, до кавказців. Часто в таборах українські націоналісти організовували підпільну мережу, але на прямий контакт із адміністрацією виходили інші – «класово близькі». І все це розуміли.

Міжнародні відносини в таборах склалися в значній мірі на моральній основі. У середовищі в'язнів інтернаціоналізм був куди здоровішим, ніж у комуністів. Всіх їх поєднувала спільність страждань і долі. У період повстання налагодилось тісне співробітництво між земляцтвами, солідарність і взаємна виручка. В «штаб» повстання ввійшли рішучі люди різних національностей.

Зона швидко відчула неясність інструкцій із центра й розбрата між учнями Сталіна. У таборі це було сприйнято як мить свободи. І в цю мить найшлася людина, що непомітно зайняла завжди вакантну роль лідера. Звичайно, начальство готувало на такі ролі своїх провокаторів. Видимо, учорашньому штрафбатівцю Є. Грицяку стався до нагоди розвідки боєм. Начальство зверху ставилося до цього небувалою в радянських таборах явища з таємною повагою й побуванням.

Уперше в історії ГУЛАГа згуртовані каторжани звернулися до народу за підтримкою, налагодили зв'язок з волею, і запустили за зону десятки тисяч листівок.

Нарешті, вони висунули політичні вимоги. Є. Грицяк організував загальний мітинг і звернувся до табірної інтернаціоналу: «Дорогі друзі, усе, що відбувається нині в Норильську, не є приватною справою, а частиною великої боротьби всього радянського народу за своє достоїнство й людські права...»

І все це під дулами кулеметів. Можна із упевненістю сказати, що в ті часи це був єдиний випадок, коли хтось привселюдно відстоював достоїнство й людські права. А кулемети мовчали.

Потім до оратора підійшли, знімаючи шапки й потискуючи руки, китаєць, естонець, поляк, німець, білорус...

У сумовитій зоні вічних принижень піднімався дух каторжан. І звичайно ж, умовляння начальства виходити на роботу багатьох спокушало – як шанс вціліти. Багато хто не схвалював «гри з вог-

нем». Деякі ганебно бігли на вахту. Все це знайшло об'єктивне висвітлення в книзі.

Внутрішнє чуття підказало лідерові за кілька годин до команди «вогонь» зупинити гру і як би прийняти нічию... У сутності – повернення в полон.

Із всіх табірних повстань це було єдине без застосування зброї. Очевидно, логіка такої розв'язки визначила фінал – без розстрілу призвідників. Але й без каяття.

У подальших в'язницях Є. Грицяк вивчить ще англійську мову й займеться вивченням мистецтва йоги. Його все життя цікавили проблеми вдосконалювання й лікування людей: суспільство хворе, спотворене насильством і ненавистю.

В епілозі драматичної повісті Євгена Грицяка як би закладені передумови ще одного особливо небезпечного державного злочину: розповіді про Норильськ так, щоб почув світ.

Читаючи в Інтернеті повість Є. Грицяка в російському перекладі, я не міг повірити, що це написав непрофесійний письменник. Ще більше я був здивований, коли довідався від автора, у яких умовах писав він свої «короткі записки». Перебуваючи під особливим наглядом, він писав і відразу передавав через дружину сусідці по кілька аркушів – на зберігання. А потім, щоб їхня схоронність була надійною, передав рукопис за кордон, де й з'явилася книга в 1980 р. у видавництві «Смолоскип». Через 4 роки вона вийшла в англійському перекладі – *The Norilsk Upspring*.

У селі Устя Івано-Франківської області колишній політичний ув'язнений був під наглядом тому, що відмовився співробітничати із КДБ (хто не з нами, той проти нас!). Але особливу увагу влади він привернув до себе в 1977 році, коли поїхав у Москву й там дав велике інтерв'ю американському кор. газети *Chicago Tribune* про Норильське повстання.

Видимо, це й послужило поштовхом до відновлення в пам'яті головної сторінки, у якій смерть була присутня зримо.

Кагебістські наглядачі обіцяли йому «назавжди запам'ятати» цю сторінку, але людина, чий портрет з'явився в *Chicago Tribune* – це вже не просто бандерівець, з яким розправитися просто.

Але головний захист до нього прийшов від духа ще у в'язниці, де він відкрив для себе вчення йоги.

Почав переводити з англійської на українську «Повну ілюстровану книгу йоги». Пізніше, у Мордовському концтаборі, він вийшов на книгу «Автобіографія йога» Парамаганса Йогананда, і всю цю

об'ємисту книгу переписав у зошити, а потім почав переводити її на українську.

Варто сказати, що переписування зеком англійських текстів завжди діяло на кагебістів заспокоїливо. Це не «шлях виправлення», але у всякому разі шлях відволікання від реальності.

Виявилось, не зовсім так: «державний злочинець» одержав потужне підтвердження своєї традиційної християнської віри в навчанні засновників «церкви всіх релігій» у Лос-Анджелесі. Духовна незалежність – це сила більша, ніж політична опозиційність. Він стає переконаним прихильником ненасильницьких методів боротьби.

Достоїнство, з яким юний штрафбатівець витримував удари жорстокої системи, насильства, знайшло теоретичну основу у вченні про вищі духовні цінності.

У жовтні 1981 р. переслідуваний у глухій провінції «рецидивіст», якому твердо обіцяють новий строк, пише лист начальникові країни Л.І. Брежневу. Пише він своєму товаришеві по службі (Брежнев очолював політуправління 4-м Українським фронтом, де в складі 265 штрафної роти воював Грицьак), але насамперед як до співгромадянина «з однаковими правами».

Видимо, ті, що читали це досить переконливо написане послання, не могли не посміхатися, але разом з тим не могли не почувати правоту автора, який написав правду про своє життя.

«Ви опублікували свої спогади в Радянському Союзі й за рубежем, я тільки за рубежем. Але вас не викликають, як мене, у КДБ і не запитують, яким шляхом ви передали за кордон свої спогади, від вас не вимагають зречення від вашої праці, вам не загрожують судом, на вас не ставлять провокаційні тенета. Навпаки, вас вихваляють і захоплюються вами.

Тепер я хочу запитати вас, чому так виходить, що дві однакові дії двох рівноправних громадян так неоднаково оцінюються?

Чому Ви, товариш Брежнев, що підписався під заключним Актом Гельсінських угод, у яких, між іншим, говориться, що громадяни всіх країн – учасниць Угод мають право одержувати й поширювати інформацію незалежно від державних кордонів, самі користуються цим правом, а мені, через органи держбезпеки, загрожуєте судом?»

Система розраховувала на те, що заляканий і «пійманий» Є. Грицьак буде сперечатися з майорами й виправдуватися. А він спокійно ставить головному начальникові питання, з якого впливає, що перед ним, літньою людиною із с. Устя, – сердиті негідні люди, які не

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

поважають навіть себе й мають за ніщо свій підпис під міжнародним документом.

От так закінчився позов Євгена Грицяка з комуністичною системою: він написав про неї своє свідощтво й вивів її на поле ненасильницької боротьби. А на цьому полі насильство завжди програє.

Це не просто ще одна книга спогадів і документів про ГУЛАГ. **НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ**: доведені до розпачу нелюдськими умовами життя, виснажливою працею, садистськими знущаннями й смертельними розправами табірною начальства, в'язні ГОРЛАГА, Норильського спеціального табору для «особливо небезпечних злочинців», повстали й зажадали не тільки пом'якшення табірною режиму, але й висунули політичні вимоги щодо демократизації радянського режиму в цілому. Повстання, зрозуміло, було подавлене, але відвага, самопожертва його рядових учасників і організаторів (автор був в числі останніх), показало, що людське достоїнство перемогти неможливо.

Воно сильніше катувань і самої смерті.

Про автора

Євгеній Грицяк – член української молодіжної націоналістичної організації в Снятині (місто в Івано-Франківській області, Україна) – червоноармієць – політв'язень – організатор Норильського повстання – послідовник індуської філософії – український йог – постійна жертва сваволі КДБ. Таке в одному реченні життя цієї неординарної людини. Він народився в 1926 році в селі Стецева біля Снятина. До Другої Світової війни вчився в снятинській гімназії, у період нацистської окупації – у середній торговельній школі. Саме в ці роки він почав співробітничати з молодіжною націоналістичною організацією, що готувала молодь до боротьби з окупантами. Із приходом радянської армії був мобілізований, воював на 4-му Українському фронті, був кілька разів поранений, нагороджений бойовими медалями. Але в 1949 році «викрили» його минуле (співробітництво з молодіжною націоналістичною організацією), він був арештований, засуджений до страти, заміненої 25-ма роками позбавлення волі. Товариші по в'язницях і таборах характеризують його як «безкорисливу, чесну, розумну й витриману людину», який захоплювався йогою, малюванням, мовами, опанував в ув'язненні голкотерапію й лікував нею союзників (Д. Шумук); дуже тепло про нього пише Абрам Шифрін у своїй книзі «Четвертое измерение». За свою керівну роль у Норильському повстанні він поплатився роками перебування в найстрашніших в'язницях і таборах ГУЛАГа. Звільнення йому приніс тільки XX з'їзд КПРС. Але його випробування на цьому не скінчилися. В 1959 році Президія Верховної Ради СРСР скасовує рішення своєї Комісії, що звільнила Грицяка в 1956 році, мотивуючи це скасуванням «тягарем його злочину» і відновивши тим самим чинність його 25-літній вирок 1949 року. Що малося на увазі під «тягарем злочину» з'ясувалося тільки через 5 років, коли, виступаючи на засіданні Військової Колегії Верховного Суду СРСР, прокурор повідомив: Грицяк «був обвинувачений у тім, що після звільнення він

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

ніде не працював, не припинив антирадянської діяльності й створив у Вінницькій області організацію українських націоналістів... Після належної перевірки з'ясувалося, що він сумлінно трудився, ніякою антирадянською діяльністю не займався, ніякої організації не створював, ніяких свідощтв будь-яких його висловлювань проти радянської влади не зафіксовано. Відзначене лише його невдоволення тим, що йому не дозволяють жити в рідному селі». Він був знову звільнений, але відразу піддався розгнужданому газетному цькуванню.

Справжньою причиною цих і інших переслідувань були не вигадані «злочини» Грицяка, а його незалежна вдача, реакція – без оглядки на прийняті, хоча й ніяким законом не встановлені правила й заборони. Ну як міг реагувати КДБ на такий його вчинок, як поїздка в 1977 р. у Москву для зустрічі з кореспондентом «Чікаго Трибюн» і інтерв'ю, у якому він розповів про Норильське повстання 1953 року й триваючих переслідуваннях? Тільки новими переслідуваннями! Але зламати Євгенія Степановича не вдалося. Оскільки, за словами Д. Шумука, ця людина «здатна повставати з попелу й знову бути готовим до всього».

*Л.С. Трус.
Новосибірський «Меморіал»*

Від автора

На смерть Євгена Коновальця львівська газета «Суспільний Голос» відгукнулася статтею, озаглавленою «Смерть команданта ОУН». Я запитав тоді свого батька, що означає слово ОУН? На що одержав відповідь: «ОУН – це не слово, а скороче-на назва Організації Українських Націоналістів, яка підпільно бореться за незалежність Української держави. Польська влада так ненавидить українських націоналістів, що кожного, кого запідозрить як члена ОУН, ув'язнює на десять років у Картузьку Березу. Але націоналісти сильні духом, вони не бояться в'язниць, ні навіть смерті, а бояться тільки одного – підневільного стану свого народу».

Як мені тоді хотілося побачити хоча б одного такого націоналіста!

Але от наступив 1942 рік. У місті Снятині відкрили дворічну торговельну школу. Ставши її учнем, я швидко познайомився з багатьма своїми ровесниками майже із всіх сіл району. Один з таких моїх знайомих, Осип Зинкевич, якимось так, між іншим, сказав мені: «При нашій школі існує підпільна молодіжна Організація Українських Націоналістів. Ти не хотів би в неї вступити?» «Як не хотів би? – відповідаю. – Я давно до цього готовий!»

Так я познайомився з діяльністю ОУН близько. Спочатку було складання клятви й вивчення Декалога. Потім ми у своїй конспіративній групі засвоювали навички конспірації, поширювали, кожний у своєму селі, листівки, а згодом і самі стали випускати їх на друкарській машинці, що таємно зберігалася на квартирі нашого районного керівника Степана Касіяна. (Як тоді придалися нам уроки машинопису, отримані в школі!)

Потім наступила активна діяльність з розширення організації шляхом залучення нових членів, присяга й ознайомлення з військовою справою.

Крім того, ми всі приймали активну участь в діяльності таких молодіжних організаціях, як ВСУМ і ПЛАСТ. Наснага була величез-

на. Молодь військових років не знала тих розтлінних розваг, якими просочена нинішня молодь, тодішні юнаки й дівчата направляли всю свою молоду енергію на підпільну роботу, на боротьбу.

Мені пощастило бути в одній конспіративній групі разом з учнями нашої школи Миколою Плавьюком, Осипом Зинкевичем, Орестом Скорейко й Михайлом Марковським.

В 1943 році ми закінчили торговельну школу й роз'їхалися в різні сторони, різною стала й наша подальша боротьба й по-різному склалися наші долі. При зміні окупаційних режимів (німецького на більшовицький) наші долі склалися так: Михайло Марковський і Орест Скорейко загинули в рядах УПА; Микола Плавьюк і Осип Зинкевич виявилися на Заході, а мені випало близьке знайомство з життям людей за ґратами й колючим дротом радянських в'язниць і таборів, де українські політв'язні продовжували свою неприборкану боротьбу за право жити, за людську й національну гідність.

Кульмінаційним моментом цієї боротьби стало, тепер уже відоме усьому світові, **НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ**, що спалахнуло наприкінці травня 1953 року.

В 1978 році, тобто в 25-ю річницю повстання, я зробив «Короткий запис спогадів» (для себе самого), щоб зафіксувати на папері все, що збереглося в пам'яті з тих бурхливих днів. Але незабаром наді мною нависла загроза — з боку КДБ — бути посадженим у психіатричну лікарню. Тому я вирішив передати свої записки для збереження на Захід, де вони не тільки збереглися, але з легкої руки Осипа Зинкевича, директора видавництва «Смолоскип», були видані окремою книгою.

Оскільки ті записки були зроблені нашвидку й тільки по пам'яті, у них, природно, закралися деякі неточності, до яких додалися ще й редакторські помилки, що сильно знизило рівень публікації.

Найбільш важливі з допущених помилок:

На сторінці 19 читаємо: «8-го березня 1952 року ми все-таки щасливо доплили до Дудинки». Треба було: 8 вересня. (У березні Єнісей, яким ми плили в Дудинку, скований льодом метрової товщини). На сторінках 50-51 замість 5-ї зони чотири рази названа 3-я...

На превеликий жаль, всі недоліки й помилки того видання автоматично перейшли у видання моїх спогадів англійською мовою й, здається, на німецькою теж.

Незавершеність першого видання моїх спогадів, поради й критичні зауваження близьких друзів змусили мене переглянути за-

старілий уже текст і внести до нього необхідні зміни, уточнення й доповнення.

Насамперед, текст доповнився багатьма архівними документами, потім були розкриті раніше неназвані імена й доданий список багатьох, кого ще не забув, активних учасників тих подій. Здавалося, що все, що можна було виправити, – виправлено, і книга буде зрозуміла кожному, хто її прочитає.

Але, прочитавши мій новий рукопис, Голова правління ОУН Микола Плав'юк зробив зауваження.

Я не даю в тексті пояснень таких уживаних там русизмів: Горлаг, Горстрой, БУР і т.п. (Всі ці слова були настільки звичайними і зрозумілими всім ув'язненим, що мені не спало на думку їх пояснювати. Але я забув, що пишу не тільки для колишніх ув'язнених.) Але цей недогляд ще можна виправити. Інше зауваження Плав'юка таке: у моєму тексті часто повторюється слово «ми», але ніде не пояснюється, що за цим словом ховається.

Спробую пояснити. Уживаючи слово «ми», я мав на увазі всі ті активні групи українських політв'язнів, які створювалися на добровільній основі для загальної боротьби проти жорстокості й сваволі табірної системи й до яких якоюсь мірою я сам був причетний.

Користуючись цим розширеним займенником і далі, хочу ще відзначити, що ми й після Норильська не склали руки, а зайнялися підготовкою до нового етапу нашої боротьби.

Так, в 1954 році в невеликій зоні на 105-му кілометрі траси Тайшет-Лена, ми створили групу з вивчення історії України, що блискуче читав нам учитель за професією й мій близький земляк – Ярослав Пашак. А Євгеній Горошко, Василь Неколишин і я, в умовах найсуворішої конспірації, вивчали теорію військової справи за Клаузевицем.

Але отут адміністрація табору запідозрила щось негарне й відправила нас (60 чоловік) на цілий рік в Іркутську в'язницю.

А тепер, після всього пережитого, зробленого й добутого нами, наші пізніші борці проти більшовицького ладу, так звані шістдесятники (за даними Кісток Короля), дорікають нас: «Ви у свій час щось гарне трошки зробили, але вас зламали каральні органи, і на цьому ви заспокоїлися. А ми, шістдесятники, боролися за всіх часів, пи-сали протести, виступали в пресі...»

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Ми, українські політичні в'язні карагандинських і норильських спецтаборів, виховані й загартовані в рядах ОУН-УПА, а потім і в табірній боротьбі, внесли свій посильний внесок у справу скинення більшовицького ладу, але ми на пальму першості не претендуємо, тому що ми боролися не за пальмову гілку, а саме за УКРАЇНУ!

Подвиг в'язнів Норильська: значення для України й світу

Повстання в Норильську 25 травня – 4 серпня 1953 р. – один з найсмівливіших антибільшовицьких виступів, що мають загальноукраїнське і міжнародне значення. Загальноукраїнське тому, що серед учасників і керівників цього героїчного чину, українці були більшістю. Міжнародне – бо повстання разом з кількома іншими подібними великими акціями протесту нанесло відчутний удар по системі підневільної праці в СРСР, змусило кремлівське керівництво до певних поступок і тим самим похитнуло віру в могутність і непереможність радянської системи. А це мало також і міжнародне значення, оскільки СРСР був одним з істотних чинників розгортання холодної війни, становив загрозу для всього людства.

Норильськом радянська влада хизувалась як своїм великим досягненням. В часи «відлиги» про нього писали як про одне з найпівнічніших міст світу, єдиний за Полярним колом великий економічний і навіть культурний центр. При цьому не вважали потрібним згадувати тих рабів тодішньої системи, які будували промисловість міста і його околиць, працювали в рудниках і шахтах, мучились від нестерпних побутових умов, гинули від недоїдання й хвороб і під кулями чекістів.

На початок 1953 р. у системі ГУЛАГу СРСР було 146 великих «виправно-трудових» (фактично концентраційних) таборів, 687 колоній, 52 пересильні тюрми, де, за офіційними даними, утримували 2 млн. 237 тис. в'язнів. Крім того, діяло ще 10 «особливих» таборів для 210 тисяч «політичних», яких тоді називали «ворогами народу». Загальна кількість охорони становила 213715 осіб¹. Ще 1948 р. було жорстоко придушене повстання в'язнів на будівництві залізниці Си-

¹ Кокурин А.И. Восстание в Степлаге // Отечественные архивы, 1994, 4, с.33; Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ. Документы и факты. – Москва, 1999. – с. 49-50.

ва Маска – Салехард². У русі опору в таборах визначна роль належала ветеранам українського визвольного руху – членам ОУН, воїнам УПА. Як пишуть І. Губка та М. Панчук, вже з 1945 р. є інформація про українські підпільні структури у Тайшетському концтаборі. На Воркуті член Крайової Екзекутиви ОУН політв'язень Михайло Сорока в 1947 р. створив таємну організацію «ОУН-Північ», налагодив зв'язок між воркутськими таборами, а пізніше – і з підпіллям в Україні. За це 1953 р. був засуджений до розстрілу, закінченого 25-літнім ув'язненням. В 1950 р. у концтаборі в Інті за підготовку повстання було засуджено до розстрілу 11 в'язнів, з них 8 українців, двох росіян, одного білоруса³. Як згадував Олександр Солженіцин в «Архіпелазі ГУЛАГ», перша хвиля опору в таборах почалася після прибуття до них українців: вони привезли «бацилу бунту». «Молоді, сильні хлопці, взяті просто з партизанської стежки,... роздивилися, вжахнулися цього сплячого рабства- і потягнулися до ножа». Втім, ніж був потрібний головню для самозахисту від кримінальних злочинців, яких табірна адміністрація нацьковувала на «політичних». Проти радянської концтабірної системи потрібна була інша зброя. Відтак після смерті Сталіна, коли амністували тільки неополітичних, почалася підготовка до страйків, зокрема в сумнозвісному Норильському Горлагу (це слово розшифровували в'язні як «государственный особо режимный лагерь»). Одним з організаторів і керівників опору у цьому гігантському таборі став Євген Грицяк із села Стечеви на Покутті.

Під час німецької окупації Євген, тоді учень Снятинської торгівельної школи, належав до підпільної організації Юнацтва ОУН. Потім був солдатом Червоної Армії у складі Четвертого Українського фронту, а коли цей фронт переформували у Прикарпатський військовий округ, опинився у Коломиї і ще як солдат встановив контакт зі стецівською боївкою УПА.

1949 р. він був заарештований і за контакти з стецівською підпільною групою УПА засуджений на 25 років. В Норильському таборі він виявив талант організатора, вміння згуртовувати людей.

² Холодницький В. Повстанський рух у таборах ГУЛАГу // Українці в архіпелазі ГУЛАГ. – Чернівці, 1999. – С. 19.

³ Губка І., Панчук М. Боротьба українських політв'язнів у таборах ГУЛАГу // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. Київ-Львів, 1993. – С.213-215; Зайцев Ю. Антирежимний рух(1956-1991) // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С.544-545.

Великою його заслугою є також те, що, вийшовши з ув'язнення⁴, він опрацював «Короткий запис спогадів» (для себе самого) і зумів передати його на Захід. Під цією назвою книжка вийшла у видавництві «Смолоскип» (Балтимор-Торонто, 1980). У 1984 р. було видано її англійський переклад під назвою «The Norilsk Uprising». Всі роки після звільнення з таборів Є. Грицяк залишався без роботи. Оселився в с. Устя на Снятинщині, жив з городу і на зарплату дружини-вчительки. Під час одного з допитів у КДБ йому сказали: «Ми тобі Норильська ніколи не забудемо».

У 1988 р. статтю про Є. Грицяка вмістила англійська «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича (Encyclopedia of Ukraine, vol.2, Toronto 1988). Публікації англійською мовою сприяли поширенню в світі інформації про автора та його книгу. Вивчивши в одиночній камері бура (Інта, «МІНЛАГ») англійську мову, Євген Грицяк переклав на українську «Повну ілюстровану книгу йоги», яка вийшла в світ 1992 р. у видавництві «Здоров'я». Чекає видавця підготований ним переклад «Автобіографії йога» Парамаганси Йогананди.

Книга «Норильське повстання» в 1999 р. перевидана київським видавництвом ім. О.Теліги, її російський переклад розміщено в Інтернеті за адресою <http://svecha.nfk.ru>. Тепер книга втретє виходить у світ українською мовою. Написана яскраво, образно, вона читається як талановитий художній твір. Але головна її перевага – документальна точність. Завдяки цьому книжка є цінним джерелом для істориків. У ній спокійно, на конкретних фактах розкривається терористичний режим у таборах, розповідається про те, як розстріли мирних страйків двічі спровокували повстання, потоплені в крові. Книгу вдало доповнюють переклади на українську мову кількох важливих документів. Наприкінці автор подає свій «Відкритий лист з приводу нашої рівноправності» Л. Брежнєву, датований 10 жовтня 1981 р. В ньому Євген Грицяк з властивою йому гідністю, яка вимагала неабиякої мужності, заявив: «Я ніколи не відрікався від своїх спогадів, навпаки, я завжди говорив: Так, я написав їх і сам пустив на публікацію. Вони видані з мого відома і дозволу».

Втім, нема потреби переказувати зміст книжки. Разом зі спогадами інших учасників табірної руху опору, вона доносить до нашого покоління слова правди про минуле.

⁴ Є. Грицяк був звільнений за амністією в 1957 р., знову заарештований в 1959 р.

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Наскільки знаємо, ні Євгена Грицяка (який тепер живе в с. Устя на Снятинщині), ні жодного іншого з учасників табірних повстань не нагороджено орденами України. Зате, напевно, хизуються своїми відзнаками ті, хто розправлялися з повстанцями. Але час поступово розставляє все на свої місця. Герої руху опору, які мужньо боролися проти тоталітаризму, займають належні їм місця в історії народу.

*Ярослав Ісаєвич – Львів: Українські технології, 2004. – 96 с.
[Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Серія: Спогади, № 2].*

Розділ I.

ЕТАП. КАРАГАНДА-НОРИЛЬСЬК

Серпень 1952 року. 8-ма зона Піщаного табору МВД ССРСР, місто Караганда.

«Внимание, заключенные! Идти — не растягиваться, назад не оглядываться, в строю не разговаривать, не курить, из ряда в ряд не переходит! Шаг влево, шаг вправо считается побегом — конвой применяет оружие без предупреждения! Взять всем руки назад! Вперед марш!»

Чотириста вимучених і вигодованих політв'язнів важко зашаркали своїми кирзовими черевиками по твердій, запеченій гарячим сонцем, казахській землі. Довгий та виснажливий робочий день на будівництві карагандинського пивзаводу закінчився, і нас повели додому, тобто в табір. Усі йшли як звично і, як того вимагав конвой, — мовчки. Кожний замкнувся в собі і думав про своє.

Мене всього полонила ідея організації *всезулагівського політичного страйку*, що її кілька тижнів перед тим піддав мені Степан Венгрин. Та, незважаючи на все моє захоплення ідеєю, я відхилив її як нездійсненну, а натомість запропонував провести такий страйк тільки в одній нашій зоні. Згодом цей рух міг би поширитися ланцюговою реакцією по всьому ГУЛАГу.

І тепер, ідучи з роботи, я (який уже раз!) обмірковував свою позицію. Як на мене, ідея *всезулагівського страйку* була *утопічною* насамперед через нашу непробивну ізоляцію. Адже ж ми не мали і не могли мати жодного певного зв'язку не тільки з віддаленими від нас таборами, а й з окремими зонами свого табору. До будь-яких скоординованих дій ми були просто неспроможні. До того ж нам ще належало подолати такі наші суб'єктивні перепони, як всепроникний страх, що ним не без підстав були пройняті всі в'язні, пошесну інертність та нескінченні внутрішні чвари.

Усі ці перешкоди були такі важкі і прикрі, що в нас не вистачало ні сил, ані хисту, щоб їх подолати хоча б у якомусь одному місці. Сколихнути й стрепенути нас міг лише відповідний зовнішній поштовх – інцидент, який зачепив би за живе кожного.

Такий інцидент якимось був у нас, але ми ним не скористалися, бо не були ще до нього готові.

А було це так: одного разу з роботи провадили одну бригаду в'язнів. Дорогою конвой обходився з людьми так нахабно й жорстко, що люди не втерпіли, зупинилися, сіли на землю і заявили свій протест. Конвоїри випустили понад голови в'язнів кілька автоматних черг. Але ніхто не встав. Тоді конвоїри пустили собак... Люди прийшли в зону пошматовані та закривавлені...

Цей інцидент послужив нам за добру науку, і тепер ми вже були готові, щоб у майбутньому не пропустити такої слушної нагоди.

Ми підійшли до вахти, і всі мої роздуми раптом обірвалися. Мене відокремили від загального гурту в'язнів і без будь-якого формального звинувачення посадили до *буру* (барак усиленого режиму). Того ж самого дня було посаджено до буру ще понад двадцять в'язнів – переважно українців.

Далі події розвивалися дуже швидко.

Наступного дня до нашої камери вкинули ще одного українця – Василя Дерпака, який пояснив нам, що він навмисне повівся так, щоб його посадили до нас, бо він мав передати нам важливе доручення. «В'язні в зоні, – пояснив він, – хочуть, щоб ви завтра вранці оголосили голодування, а вони, на знак солідарності, розпочнуть страйк».

Уранці ми оголосили голодування, однак, на наше велике розчарування, страйк не почався. Ми почекали ще один день, і знову – тихо. Цілком втративши надію, ми припинили голодування.

Як з'ясувалося пізніше, вся зона була готова до виступу, тільки не знайшлося того, хто взяв би на себе всю відповідальність. Це послужило нам ще одним повчальним уроком.

Наступного дня нас усіх *бурівців* вивезли в 5-ту зону (селище Майкодук), що правила там за пересильний пункт. Окрім нас, сюди позволили в'язнів, головним чином українців і литовців, з усього Піщаного табору. Ми зрозуміли, що нас вивозять геть із Караганди, проте ніхто не міг сказати, куди нас повезуть і що нас там чекає.

А тим часом перша несподіванка була приготована нам уже в самому Майкодуці. Нас 250 чоловік, українців і литовців, розмістили в другому бараці. А в одній секції 1-го барака розмістили приблизно

40 чоловік, частина з яких були українці, а решта – представники інших націй. Через деякий час до тої секції докинули ще 18 чоловік. Це була відома на весь Піщаний табір банда Миколи Воробйова, що постійно тероризувала українців.

На пересилку воробйовці прийшли з ножами і відразу почали загрожувати тим небагатьом українцям, що були разом з ними в 1-у бараці.

З вікна 1-го барака хтось розпачливо крикнув нам: «Хлопці, суки хочуть нас порізати!»

Ми кинулися в усі боки шукати виходу із замкненого барака. Одні марне намагалися поламати віконні ґрати, інші – виважити двері.

У коридорі стояла бочка з питною водою. Я вилив воду на підлогу й разом з Богданом Самотиєм почав таранити нею двері. Та двері ніяк не піддавалися. Єдиною нашою втіхою було оте важке гупання, що нагадувало собою віддалену гарматну стрілянину.

А тим часом вихід було знайдено. Під одним вікном першої секції якось удалося вибрати із стіни цеглу й зробити в ній невеликий отвір, через який ми всі, один за одним, вишмигнули назовні.

Тут, зібравшись до купи, ми нашвидкоруч склали план штурму 1-го барака. З воробйовцями в нас були давні порахунки, і тепер ми згорали бажанням розквитатися з ними. Аби лишень до них дістатися!

Ми гуртом кинулися до дверей, бо вважали, що ззовні вже не так важко буде з ними впоратися. Ми гадали, що нам якось удасться повитягувати скоби або викрутити замок. Оскільки зробити це голими руками ми не могли, а визнати себе безсилими не хотіли, то не знайшли іншого виходу, як і далі безладно та безнадійно напірати на міцні й незламні двері.

На відміну від усіх інших бараків двері цього барака виходили чомусь не до середини табору, а до колючої загороди забороненої зони. Неподалік височіла сторожова вишка, на якій стояв уже не один, а два конвоїри. Згодом на вищці з'явився офіцер. Я стежу за кожним його порухом: ось він виймає пістолет і повільно направляє його на нас. Пролунав постріл, пролунав другий, третій... На наші голови посипалася штукатурка, бо офіцер стріляв понад наші голови в стіну. Ми не відступали. Нарешті затріщали автомати. На землю із зойком упав важкопоранений Василь Щирба. Ми повтікали; пораненого Щирбу занесли до лікарні.

Табірна «лікарня» розміщала в тому ж таки 1-у бараці. Секція, де були воробійовці, була відділена від лікарні дощаною перегородкою. Довідавшись про це, ми зайшли до суміжної кімнати й наказали хворим вийти.

Потім поламали залізне ліжко і, озброївшись його уламками, почали трошити перегородку. За лічені хвилини в стіні зробився отвір на зріст людини в висоту й приблизно на півтора метра в ширину. Ми зустрілися з воробійовцями віч-на-віч.

Та воробійовці боронилися відчайдушно. Двоє з них, ховаючись за стіну, стали по обидва боки отвору і готові були проткнути ножом кожного, хто наслідився б просунути в отвір свою голову. А інші, заваливши грубку, що стояла посеред секції, шпурляли в нас цеглою, а коли не ставало цегли, то — грудковим цукром.

Та найнебезпечнішими для нас були, все ж таки, оті два охоронці отвору. Ми всіляко намагалися схопити їх або хоча б відігнати від отвору, але цього нам ніяк не вдавалося зробити. Побачивши на стіні два вогнегасники, ми вхопили їх і почали обливати охоронців отвору вогнегасною піною. Одному з них піна потрапила в очі. Він заревів від болю і, вхопившись руками за очі, побіг у глибину секції. Та на його місце миттю став інший.

Тут я зрозумів, що в такий спосіб ми їх не візьмемо, і тому запропонував вибратися на горище, проламати там стелю й ударити по них згори. Усі покинули кімнату й кинулися шукати лазу на горище. Але вийшовши із барака, ми остовпіли: від воріт вахти просто на нас бігли озброєні автоматами солдати. Командував ними начальник управління Піщаним табором генерал-лейтенант Сергієнко. Ось і все!

Наблизившись до нас, Сергієнко зажадав, щоб ми всі зайшли до свого барака і дали себе замкнути. Коли ми відмовилися, Сергієнко пригрозив застосувати зброю. На наше зауваження, що він не має права в нас стріляти, коли ми йому нічим не загрожуємо, Сергієнко відповів: «Маємо право! Ми знаємо, з ким маємо справу!»

Ми ще довго сперечалися і дискутували з ним і нарешті пішли на такий компроміс: ми заходимо до свого барака, а він забирає від нас воробійовців.

Нас замкнули; воробійовців кудись вивезли. Настав вечір, і ми всі, хто де, полягали спати.

Наступного дня надвечір із Караганди на північ вирушив етапний ешелон. У його товарних, спеціально обладнаних вагонах — 1200 карагандинських політв'язнів. У Петропавловську поїзд повернув на схід і за кілька діб їзди зупинився в Красноярську. Там він простояв

цілу ніч, а вранці, повільно переїхавши міст над Єнісеєм, знову зупинився. Мабуть, ми вже приїхали!

Так, приїхали. Нас випустили з вагонів і повели до пересилки, що, як нам було відомо, постачала в'язнів до таборів Норильська.

Перед вахтою нам скомандували сісти на землю, оскільки пересилка ще не готова була нас прийняти.

По той бік дощаного паркана забороненої зони ми почули такий перегук між блатними бура:

– Прокуроре! Прокуроре! Ти?

– Я.

– Що нового?

– Ет, нічого, е-е, косяк прибув.

– Звідки?

– З Караганди.

– А багатий?

– Та ні, Індія.

Ми ще не зайшли на пересилку, ніхто нас там ще не бачив, а замкнені в бурі блатні вже знали, що прибув косяк з Караганди і що то Індія, це на їхньому жаргоні означало – голяки, біднота, з якої нічого не здереш.

Така поінформованість блатних нас не здивувала, бо ми дуже добре знали, що їх поінформували про нас наглядачі, які завжди і всюди діяли проти нас спільно з блатними.

Нарешті ми зайшли в зону, розташовану на дещо похилій площині. Зліва, у долішньому ряду бараків, поміщалися блатні, а горішній ряд був призначений для нас. Обидва ряди бараків розділені між собою колючою загородою з прохідною будкою, в якій постійно чергував наглядач.

Не встигли ми ще розміститися в бараках, як довідалися, що блатні готуються напасти на нас. Оскільки ми знали, що без благословення адміністрації табору вони цього не зроблять, то вступили в переговори з начальником пересилки і заявили йому, що в разі нападу на нас з боку блатних ми рознесемо йому всю пересилку. Переговори закінчилися тим, що начальник пригрозив застосувати проти нас зброю. На наше зауваження, що він не має права в таких випадках стріляти, він відповів: «Маємо право, ми знаємо, кого ми прийняли!»

Остаточно розмістившись у бараках, ми почали висипати з них і гуртуватися в невеликі групи. В одній групі хтось заспівав:

*Взяло дівча відра
Та й пішло по воду,
Аж там хлопці-риболовці
Ще й козацького роду.*

Пісню негайно підхопили інші, група співаків почала швидко зростати. Бажаючих поспівати ставало дедалі більше, й незабаром, знову спонтанно, створилася ще одна хорова група. Понад Єнісеєм, всупереч усім заборонам, лунала українська пісня. Коли хтось із співаків стомлювався, на його місце ставав інший, і таким чином пісня не стихала до пізнього вечора. Литовські в'язні теж не втрималися перед спокусою поспівати й створили свою хорову групу. Хоча ми їхньої мови не розуміли, але зрозуміли, що вони, як і ми, спочатку виконували свої народні пісні, а потім переходили на пісні національно-патріотичні.

Я відійшов убік і почав прислухатися. Мені тоді здавалося, що то співає якесь одне гігантське горло, проти якого ніхто не насмілиться виступити. І ніхто не виступив. Наглядачі навіть не намагалися нас розганяти, а блатні не пробували на нас нападати. Чотири дні нас ніхто не чіпав.

На п'ятий день нас, мов оселедців у бочку, напхали в трюми дерев'яної баржі й повезли вниз по течії Єнісею.

Виходячи з того, хто був підібраний для цього етапу і як з нами розмовляв генерал Сергійенко в Караганді та начальник пересилки в Красноярську, ми легко дійшли висновку, що наш етап не був звичайним, викликаним певними господарськими потребами, а що то був етап смертників. Нас вивезли з Караганди на приборкання та винищення. Хто міг тоді сказати, яку зустріч буде влаштовано нам на місці, якщо ще ми до нього щасливо доїдемо, а не шубовснемо разом з баржею десь на дно глибокого та холодного Єнісею? Припущення робилися різні, та достеменно ніхто нічого не знав. І все-таки кожний намагався подати свою версію. Та всі прогнози були тільки песимістичні. Лише один – Михайло Макулович – не намагався передбачити наше майбутнє, а все різким і рішучим тоном свого голосу твердив одне: «Нам усім треба зібратися разом, у один кулак, і тоді жодна зустріч не буде для нас страшною; нас ніхто не подолає!»

М. Макулович був дуже комунікабельною людиною. Любив Україну, її пісні і свого маленького сина Федора. Він часто згадував свого сина і все наголошував: «Він ще такий малий, всього шість років, а вже «Розриту могилу» напам'ять знає.»

У таких і подібних розмовах ми коротали свої дні в баржі, що мала доставити нас до Дудінки.

8-го вересня 1952 року ми все-таки щасливо допливли до Дудінки. Того ж самого дня вагонами вузької колії доїхали до Норильська. У Норильську нас розділили на дві групи: першу – 500 чоловік – повели в 1-у зону *Горного лагерь* (Горлагу), на т.зв. Ведмежку; другу ж – 700 чоловік – у 5-у зону, що знаходилася в безпосередній близькості від міста.

Так закінчився етап Караганда-Норильськ, якому судилося змінити «клімат» у таборах цього холодного заполярного міста.

Розділ II.

ПРИЩЕПЛЕННЯ КЛІМАТУ

Горлаг уже був готовий прийняти нас. Призначені для нас бараки відгороджено від основної зони колючим дротом. Усім сукам табору роздано «задля самооборони» фінські ножі, бо, як їм пояснювали, до Норильська йде великий етап бандерівських головорізів, які мають намір перерізати геть усіх активістів табору.

Нас оформляли протягом чотирьох днів. Передусім нас ретельно обшукали та пронумерували. Номерні знаки склалися тут з двох елементів: одної літери російської азбуки та тризначного числа. Нам було надано номери тільки з літерами «У» або «Ф», що надалі давало можливість легко розрізнати нас серед натовпу інших в'язнів.

Коли все вже було зроблено, нас розбили по бригадах і приставили до нас своїх довірених бригадирів. Кожний бригадир носив на рукаві лівої руки пов'язку з написом «Бригадир».

На п'ятий день нас вивели на роботу. На наш превеликий подив, ми не почули тут традиційного: «Внимание, заключенные!» Конвоїри не супроводили нас, а стояли обабіч дороги, утворюючи собою живий охоронний коридор. Ми йшли тим коридором побригадно. Бригадири, мов командири в армії, — збоку своїх бригад.

Через якихось 150-200 метрів ми опинилися перед вахтою робочої зони, що називалась «Горстрой». Це була величезна, обведена колючим дротом та обставлена сторожовими вишками територія тундри, на якій велось будівництво. В'язні Горлагу будували місто Норильськ. Усі роботи, від складання проекту і до здачі будови в експлуатацію, виконували самі в'язні.

Ми потрапили на це велике будівництво саме тоді, коли забудувалася центральна площа міста. Ми вирівнювали її, перевозячи тачками ґрунт з одного місця на інше.

Під час годинної перерви на обід ми розбіглися по всіх усядах у пошуках земляків та нових знайомств. Адже тут, на відміну від житлової зони, ми не були відгороджені від решти в'язнів колючим дротом. До того ж тут працювали в'язні не тільки 5-ї, а й 4-ї житлової зони, а поруч, уже відгороджені від нас вузькою смугою заборонки, працювали жінки із 6-ї зони, які крізь призму колючого дроту видавалися нам напрочуд гарними та принадними.

Та нас передусім цікавила поведінка наших земляків, які боялися підходити до нашої загороди в житловій зоні. Тільки деякі з них відгукувалися здалеку та й то російською мовою.

Українську мову там ніхто не забороняв, проте розмовляти нею було вельми небезпечно. Своєю мовою ми виявляли себе як українців, або, як нас усюди презирливо називали, бандерів, і викликали на себе шквал різних додаткових утисків та гноблення. У Караганді ми вже були вибороли собі право на нашу національну гідність, а тут, у Норильську, за це право нам ще треба було поборотися.

Наші земляки, що ми їх тут зустріли, просили нас, щоб ми де-що принишкили та поступово примаскувалися, бо інакше нас усіх тут винищать. «Ви ще не знаєте, що таке Норильськ!» — запевняли вони.

Перший день нашої праці на Горстрої закінчився. На вахті житлової зони нас ретельно обшукали й запровадили до бараків. А наші бригадири подалися до «штабу», щоб доповісти начальству про нашу поведінку та отримати нові інструкції.

Другий день роботи нічим особливим не відрізнявся від першого. На третій день, в обідню годину, ми знову розсипалися по всьому Горстрою в пошуках нових знайомств і контактів. Я йшов кудись сам один і раптом побачив, що просто на мене рішуче й агресивно крокує помічник нарядчика. Я відступив убік, а він, перегороджуючи мені дорогу, погрозово запитав:

— Ти, падлюко, чого тут ходиш? Де твоя бригада?

— Ми працюємо на вирівнюванні площі, — відповів я, — але тепер обідня година і я маю право бути, де хочу.

— Я тобі, гадино, дам право! Ви, бандери! Героїв із себе корчите? Ми ще не таких бачили та всіх за пояс позатикали, а з вас, гадів, ми ще шашлики на ножах жарити будемо!

Я не відповів йому нічого, тільки пішов далі своєю дорогою. Відлучення від бригади та блукання по зоні, хоча б і під час перерви

на обід, вважалося там порушенням дисципліни та проявом непокори. Помічник нарядчика і прийшов сюди, на Горстрой, для того, щоб покласти край такому безчинству.

Я разом зі своїм близьким земляком з Коломиї Дмитром Мельником возив тачкою ґрунт. Та якось пополудні до нас підходить бригадир з претензією, що ми не виконуємо норми.

— Ти тільки подивися на нас, — відповів я йому, — ми ледве на ногах стоїмо. Якої норми ти від нас хочеш? Потерпи трохи, не квапся так. Ми відійдемо від етапу, наберемося сили, а тоді вже й вимагай від нас норми. А до того ж, — повів далі я, — хіба ти не такий самий в'язень, як і ми? Хіба ти добровільно сюди приїхав, а не під таким самим конвоєм, як і ми? То чому ти нас підганяєш?

Бригадир мовчки відійшов від нас.

Робочий день закінчився. На вахті житлової зони від нас відокремлюють вісім чоловік, сковують їм наручниками руки і провадять до буру. Там їх, скованих, б'ють, піднімають догори і ударяють усім тілом об підлогу, копають та топчуть ногами й, нарешті, замикають в окремій камері. Це там називалося «пропустити через молотобойку». Наступного дня, перед виходом на роботу, наш бригадир вийняв із кишені якийсь папірець і зачитав: Грицьак Євген і Мельник Дмитро залишаються в зоні.

Ми залишилися і після відповідного сигналу вийшли на перевірку.

— А це ще що? — побачивши нас, загарчав мій знайомий з Горстрою, помічник нарядчика. — Відмовники?

— Ні, — впевнено відповідаю я, — нас залишив у зоні бригадир.

— Брешеш, сволото! Нарядна не давала бригадирові такого розпорядження.

— Перевірте.

До нас долучили ще одного нашого земляка з Тернопільщини й замкнули в коридорі бура. До камери нас не вкинули, бо ми ще не перейшли через *молотобойку*, а *молотобойці*, мабуть, були зайняті десь у іншому місці.

Через дві-три години надвірні двері раптом відчинилися, і до нас у супроводі наглядача підійшов начальник 1-го відділу управління Горлагу підполковник Саричев.

— Що, гади, — загорланив він на манеру блатних, — клімат тутешній вам не сподобався? Га? Ну, нічого! Ми прищепимо вам

клімат... Половину вас, мерзотників, ми переріжемо до чортової мами!..

Ми дивилися йому просто в вічі і мовчали.

– Відчиняй камеру! – гаркнув на наглядача Саричев.

Наглядач відімкнув перші, оббиті цинкованою бляхою, дерев'яні двері, потім масивні ґратяні, і ми всі зайшли до камери, що була переповнена всілякими блатняками та деякими простими в'язнями.

– Хто у вас староста? – запитав підполковник.

– У нас немає старости: заборонено, – відповів хтось із нарів.

– Но, но! Заборонено! Я вам людей привів, то хто ж їх прийме, як старости немає?

(На тюремнім жаргоні слово *прийняти* означає: побити до непридатності та заштовхати під нари.)

– Ми приймаємо тільки росіян, а неросіян не приймаємо, – кинув уже хтось інший.

– А це – українці.

– Україна – також Росія, – недоладно бовкнув ще один. Мабуть, господарі камери не мали найменшого бажання нас приймати. Саричев відчув це і почав нервувати.

– Милованов, ти староста? – звернувся він до одного статечного в'язня, що стояв посеред камери.

– Ні.

– А ось цей, – вказав на мене рукою Саричев, – казав, що коли ти вийдеш з буру – заріже тебе.

– Це неправда, – відповів Милованов. – Він не знає мене, а я – його, то за віщо він мав би мене різати?

Саричев розсердився і пішов до виходу. Деякі почали питати його, скільки їм ще тут сидіти.

Саричев відповів уже на ходу, що це залежатиме від їхньої поведінки, а вже із-за ґратяних дверей помахав загрозливо кулаком і процідив крізь зуби:

– Ну, я сподіваюся, що ви приймете їх за всіма правилами! Саричев явно квапився. Свою погрозу перерізати нас він не відкладав на безрік, а заходився здійснити ще тої самої днини.

Коли закінчився робочий день і в'язні нашого етапу підійшли до воріт житлової зони, Саричев уже був у всеозброєнні і готовий

розпочати криваву бойню. Охорона вахти була підсилена кількома десятками озброєних кулеметами та автоматами конвоїрів. Обабіч воріт стояло шість сук з ножами та залізними палицями в руках.

Почався запуск у зону. Наглядачі пильно обшуковують першу п'ятірку в'язнів. За воротами суки збивають їх з ніг, б'ють залізними палицями, копають ногами, погрожують ножами і так женуть їх болотом по-пластунськи до бараків, де їх одразу ж замикають. Потім так само поступають з другою п'ятіркою, третьою і так до кінця.

Тут Саричев розраховував, що «бунтівні бандери» не витримають такої наруги над собою і неодмінно зчинять бучу, а він, під приводом утихомирення, відкриє вогонь і в такий спосіб виконає свою погрозу — половину нас перерізати.

Та не так сталося, як Саричеву планувалося! Всупереч його сподіванням бунтівні бандери терпляче, хоча і болісно, витримали його наругу і так позбавили його нагоди вчинити заплановану над нами розправу.

А в бурі та ніч проминула відносно спокійно.

Уранці наступного дня до нашої камери не входить, а влітає помічник начальника бура — в'язень Іван Горожанкін. З кишені його штанів звисає, навмисне так виставлене, блискуче кільце наручника, а із зачохленої халяви кирзового чобота стирчить ручка фінського ножа.

— Ти! Ти! Ти! — викрикує Горожанкін, указуючи на окремих в'язнів пальцем, — на роботу! На роботу!

А підійшовши до нас, він увесь задрижав від люті і лайливо почав:

— Ах ви, бандери підлі, поганий ваш рот! Ви як сухими сюди зайшли? Ну, добре! Зараз я вами понатішуся! Ану марш на роботу! Ну! Вилітай! Живо!

З другої камери виводять сімох в'язнів з тих, що були посаджені сюди два дні перед нами, їхні обличчя підпухлі, в синцях.

Один з них залишився в камері, бо був так побитий, що не міг піднятися з нарів.

Горожанкін скомплектував з нас, карагандинців, дві п'ятірки, скував, один до одного, наручниками першу п'ятірку, потім — другу і скомандував сісти. Ми сіли в болото. За нами стояли п'ятірками ще інші в'язні з норильців: їх Горожанкін не сковував.

Ми вичікувально сидимо. Горожанкін відходить убік, довго мовчки розглядає нас, далі рвучко виймає із-за халяви ножа, вістря

якого було обгорнене цупким папером, захоплює вістря обома руками, підходить до нас ближче і б'є колодкою ножа кого де попало.

Дещо втихомирений Горожанкін попровадив нас до вахти. Та раптом він знову скаженіє і командує нам стати. Ми зупинилися і всі разом сіли в болото, бо хто не сяде – буде битий!

Горожанкіну легше було бити нас, коли ми сиділи на землі. Він ще раз почаствував нас усіх колодкою свого ножа і скомандував іти далі. Я йшов першим з правого краю; Горожанкін залишився дещо позаду, і я не міг його бачити. Раптом якийсь дрижачий струм ударив мене від потилиці до очей, а звідти по всьому тілу аж до п'ят. В очах потемніло, і мені почало здаватися, що я непритомнію. А це Горожанкін ще й на ходу так щедро почаствував мене по потилиці колодкою ножа.

Від воріт вахти ми йшли в супроводі конвою; Горожанкін уже нікого не бив. На місці призначення Горожанкін зняв з нас наручники, роздав нам лопи та лопати й наказав копати ями під стовпи електролінії. Ями мали мати такий вимір: метр на метр ширини та метр глибини. Норма – десять ям на одного.

Я прокопав один штих талого ґрунту, а далі – мерзлота. Горожанкін стоїть поруч з конвоїрами і підганяє:

– Копайте, копайте, гади! Гризіть мерзлоту! Та щоб мені був метр на метр, інакше я вас...!

У одному кутку метрового квадрата я видовбав невеличку яму, в яку негайно набігла вода. До мене підходить Горожанкін і цікавиться, скільки я вже накопав.

– Так, так, – каже він ніби ввічливо та прихильно, – ще трохи покопай та й буде; туди далі копати не треба; навіщо задарма мучитися. – А відійшовши на безпечну відстань, знову пригрозив: – Ну, гадино, гляди ж мені! Щоб був метр на метр!

Пополудні Горожанкін несподівано сказав нам стати по п'ять, наклав на нас наручники і попровадив назад у зону. Дорогою почав кепкувати:

– Ну що, духарики (іронічне: відважні, сильні духом), виявляється, що ви навіть дуже ріденькі. А як вас були розмалювали! Тепер ви вже показали, хто ви є. Вчора ми вшістьох гнали всю вашу свору по-пластунськи від вахти до бараків, і ні одна погань голови не підняла. З таким духом вам тільки під нарами сидіти!

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

А тепер, мужики, я скажу вам, чому вас так скоро зняли з роботи. Вас ділять на дві половини: 350 чоловік відправлять у 4-ту зону, а інших 350 залишать тут. Як тут, так і там вас розкидають по два-три чоловіки по всіх бригадах. Тоді ви вже нікуди не рипнетесь; поодиноці ми вас усіх у баранячий ріг поскручуємо!

Ще того самого вечора нас 350 чоловік поправили тундрою до 4-ї зони, а вранці наступного дня всі ми, кожний у своїй новій бригаді, вийшли на роботу. Так ми вийшли із внутрішньої ізоляції і опинилися в гущі в'язнів 4-ї та 5-ї зон.

А десь через два тижні наші зони блискавкою облетіла звістка: Горожанкіну відрубано голову!

Розділ III.

ЗМІНА КЛІМАТУ

Запала холодна полярна зима. Працюємо на дві зміни і без вихідних днів. Змінюємося на робочому місці, так що кожна зміна триває дванадцять годин. Дві години витрачаємо на дорогу туди і назад. Щонайменше дві, а часто-густо й чотири-п'ять годин стоїмо перед вахтою в черзі, очікуючи обшуку. Тут холод пронизує уже до кісток і боляче їх стискає. Стоїмо мовчки; ніхто не випустить з уст жодного слівця, бо дорога кожна дрібка енергії. Скорочувати час нам інколи допомагає вдивовижу таємниче й захоплююче мерехтіння північного саява. Ми так напружено стежимо за тим загадковим небесним барвограєм, що нам здається, що ми вже й чуємо його, а не тільки бачимо. Мені здалося тоді, що враження, яке справляє на людину північне саяво, можна якоюсь мірою передати за допомогою музики. Інші засоби мистецтва тут просто безсилі.

Нарешті ми підходимо до вахти і, відірвавши очі від неба, опускаємо їх на землю, падаємо навколішки і так підсовуємося все ближче до наглядачів, що обшукують. Того, хто не впав на коліна, а тільки присів чи нахилився, б'ють шваброю по голові. Іноді, як їм заманеться, наглядачі б'ють швабрами всіх і кожного. Для цього спеціально підбирали наглядачів. Найбільше серед них відзначався старшина Михнік.

Перед наглядачами ледве розхристуємося своїми заляканими руками і стаємо вже на ноги. Нас пильно, а інколи тільки формально обшукують. Особливо дошкульно обшукують тих в'язнів, у кого номерний знак починається на літеру «У» або «Ф». Часто траплялося, що нас затримували на холоді до 1-ї години ночі, а о шостій ранку треба вже вставати і знову йти до праці, бо «праця облагороджує людину!»

Декого, одначе, не допускали до праці, а задля профілактики та настрашки саджали до тюрми. Горлагівська тюрма знаходилася при

нашій зоні. Тут, як і по всіх інших тюрмах Норильська, була глибоко вкорінена традиція: кожний, хто потрапляє до тюрми, мусить перейти через молотобойку, тобто через камеру, де сидять вигодовані суки, єдиним завданням котрих є побиття кожного, кого до них укинуть.

Молотобойка була своєрідним притулком для тих сук, які втікали із зони, щоб уникнути помсти з боку розгніваних в'язнів. Отож і не диво, що вони з такою нестримною злобою накидалися на кожного, хто потрапив у їхні руки.

Одного разу, коли в молотобойці обробляли свіжу жертву, в'язні, що сиділи в сусідній камері, зчинили несамовитий галас. Вони кричали, свистіли і били твердими предметами в двері, їм негайно відповіли автоматною чергою. В найбільшій небезпеці – аж дивно, як уцілів – був там мій односецель Степан Филипчук. Не загинув ніхто, однак усі принишкли.

Суки всіма силами підтримували табірний режим і співпрацювали з адміністрацією тому, що розгульно жити в таборі вони могли тільки за умов найсуворішого режиму та насильства. Знову ж адміністрація завжди підтримувала сук і протегувала їм, бо без їхньої допомоги вона не могла б утримувати табірний режим на рівні поставлених перед нею завдань.

Проте молотобойці не могли вічно сидіти в своїх камерах – як не є, а то таки тюрма – і, коли вважали, що небезпека для них минула, виходили в зону.

Так якось вийшов із тюрми молотобоець Сікорський. Він відразу очолив бригаду і вивів її на роботу. Та не встигла ще бригада приступити до роботи, як бригадира не стало. Він лежав на снігу мертвий, без будь-яких слідів поранення. У молотобойців зм'якли руки.

Але найбільшою грозою для в'язнів нашої зони був не Сікорський, а Бухтуєв. Цей здоровань ніколи не шукав притулку в молотобойці. Він не боявся нікого; натомість усі його боялися. Всі перед ним широко розступалися і далеко його обминали. Та врешті-решт знайшлися такі, що не вступилися йому з дороги, а пішли на нього... І хоча Бухтуєв не загинув, а тільки лишився важкопораним, у його психіці сталися великі зміни: він почав боятися геть усіх!

Та начальство не залишило його напризволяще (міг ще знадобитися), а захвало в бурі однієї із зон Нориллагу (Нориллаг – табір для кримінальних злочинців). У такий спосіб Бухтуєв опинився, як любили кепкувати в'язні, на дачі. Там він виявився легким на руку. Вслід за ним число дачників почало швидко зростати і дійшло приблизно до тридцяти осіб.

Управління Горлагу не могло примиритися з таким становищем. Конкретних винуватців смерті Горожанкіна, Сікорського та поранення Бухтуєва виявити не вдалося. Запрацювала слідча тюрма. Запідозрілих пропускають через молотобойку і тягнуть на допити. На запитання слідчих в'язні не відповідають, а вимагають скасування молотобойок.

І сталося неймовірне: молотобойки скасовано!

Ніхто більше не боїться бригадира, ніхто не скрадається розмовляти своєю мовою. Клімат у норильських таборах явно змінився, але підполковникові Саричеву і тим, що з ним, він прийшовся явно не до смаку. Почала наблизитися буря!

Розділ IV.

ПОВСТАННЯ

Ми розуміли, що ГУЛАГ не потерпить такого становища і вживе проти нас рішучі заходи. Ми були готові до всього, тільки не до задачі здобутих позицій. Росіяни запропонували, щоб ми спільно з ними підготували до втечі трьох в'язнів, які могли б перейти кордон і поінформувати світову громадськість про наше становище.

Та підготовка групи, якою з нашого боку займався автор цих рядків, а з російського — колишній старший офіцер російської армії Петро Дікареєв, проходила дуже мляво; за всю зиму ми практично не зробили нічого. Так вийшло тому, що між нами й росіянами не було на той час необхідного в таких випадках довір'я.

Раптом умирає Сталін. В'язні мають надію на амністію. Але даремно. Як справжні більшовики, спадкоємці Сталіна не мали найменшого наміру хилитися в бік гнилих ліберальних реформ. Радянська влада й надалі буде твердою, непохитною та безпощадною.

У такій ситуації ті в'язні, що не покладалися на ласку Москви, поживали свою підпільну діяльність, яка велася в Норильську вже впродовж кількох років.

Російські в'язні також зуміли оцінити ситуацію, що склалася, і тому хотіли об'єднати всі підпільні групи в один кулак. Ідея була непогана, але в тодішніх наших умовах вона виявилася нежиттєвою через наші розбіжності з росіянами в поглядах. Проілюструю це власним досвідом.

Якось на Горстрою до мене підходить один з дуже активних, розумних і розважних російських в'язнів — Володимир Заонегін і каже:

— Знаєш, Євгене, ми, росіяни, вирішили зібратися у вузькому колі з тим, щоб намітити подальші шляхи боротьби проти більшовизму. Ми хочемо, щоб серед нас був і ваш представник. Ми можемо прийняти тебе або поговори там зі своїми, і кого ви пришлете, того

ми приймемо. Більше одного прийняти не зможемо, бо ти сам розумієш, що це мусить бути дуже вузьке і добре законспіроване коло.

— Добре, — відповідаю я, — цей задум я схвалюю, але перш ніж дати вам відповідь, ми хотіли б знати вашу думку щодо відокремлення України від Росії.

— О ні! Ні! — категорично заперечив Заонегін. — Про це й мови не може бути!

— У такому разі, — відповів я, — хоча я ще ні з ким не говорив, але можу вже дати вам нашу відповідь. А відповідь така: ні я, ні хто-небудь інший з нас на ваше зборище не прийде. Ми не хочемо ризикувати своїми головами тільки за те, щоб змінити колір нашого хомута; ми хочемо скинути його з нашої шиї!

На цьому й стало. Заонегін похнюпився, мовчки відвернувся від мене і пішов геть. Більше я його ніколи не бачив.

Проте, незважаючи на всі наші розбіжності, обставини примусили нас, хоча б на деякий час, зібратися в один кулак. У нас почали беззастережно стріляти. Так, на Горстрої конвоїр, без будь-яких на те підстав, застрелив в'язня, що підносив до свого робочого місця дошку. Через деякий час із тюрми беруть одного в'язня, виводять у тундру і там при спробі втечі розстрілюють.

Та це була тільки проба нервів або розвідка боєм. Генеральний наступ почався вже тоді, коли генерал Семенов, начальник управління Горлагу, вернувся із своєї чергової поїздки до Москви.

Початок був такий: у 5-й зоні квапно відгородили кілька бараків під штрафний лагпункт і так же квапно почали звозити туди всіх підозрілих і непокірних в'язнів. Водночас у кількох зонах проведено серію розстрілів. Так, у 1-й зоні розстріляно двох чоловік (стріляв ст. лейтенант Ширяев), у 4-й — одного. Це був Еміль Сафронюк (з українських німців).

25 травня 1953 року ми виходимо на роботу. Усі пригнічені; до роботи не приступаємо. Раптом біля 5-ї зони, що знаходилася неподалік від Горстрою, затріщав автомат. Ми чомусь були впевнені, що і на цей раз без жертв не обійшлося. Нарешті довідуємося, що одного вбито, а шістьох поранено.

Деякі в'язні, що було приступили до роботи, опустили руки. Уся робота на Горстрою стихійно припинилася. Люди безладно забігали, заметушилися. Активніші в'язні почали викрикувати: «Нас убивають! Не будемо працювати! Викликаємо з Москви комісію!»

Але в міру того, як первинний запал обурення почав слабнути, розбурхана стихія почала вщухати. Надто боязкі та обачні в'язні

відновили свою роботу. По всьому Горстрою то тут, то там почали дудоніти, вгризаючись у вічну мерзлоту, всюдисущі пневмомолотки, які немов би сповіщали всім, що роботу відновлено.

Нам, прихильникам страйку, треба було, будь-що-будь, зупинити роботу, адже тепер ми вже мали саме той інцидент, який зачепив за живе кожного і на якого ми чекали ще в Караганді. Упустити таку слушну нагоду було б для нас непростим гріхом.

Тому ми невеличкими групами розбрелися по всьому будмайданчику, щоб вгамувати тих, хто відновив роботу. Люди слухали нас, погоджувалися з нами, але, вслухаючись у дудніння пневмомолотків, які не могли замовкнути всі нараз, знову приступали до роботи. Усі наші зусилля були марні. Нарешті мені спало на думку піти на компресорну станцію, що постачала стиснене повітря для всього Горстрою, і зупинити її. Усі пневмомолотки замовкли. Вслід за ними припинилася і всяка інша робота. І на цей раз уже остаточно!

Так наше стихійне обурення перетворилося в добре організований виступ.

Керівництво Горлагу принишкло. У нас уже ніхто не стріляє, ба навіть не погрожує. Але нас вирішили взяти голодом. На Горстройі не привозять їжу один день, другий, третій.

Уранці, третього дня, до нас у супроводі підполковника Саричева та ще кількох старших офіцерів підійшов генерал-майор Панюков, що навмисне прилетів сюди з Красноярська. Він владно й самовпевнено зажадав, щоб ми вийшли на роботу, а він, мовляв, розслідує всі порушення законності, які тут трапилися.

Ми не погодилися з ним і заявили, що приступимо до роботи тільки тоді, коли з Москви до Норильська прибуде урядова комісія.

— Ви зриваєте державний план! — почав погрожувати Саричев, — Горстрой уже три дні простоює! Це вже саботаж! Не хочете працювати, то чорт з вами, не працюйте! Забирайтеся в свої зони і там дочікуйтеся комісії, а ми приведемо сюди інших робітників. Люди в нас є.

— Грицяк, — звернувся він до мене, чим дав зрозуміти мені, що за все це я понесу відповідальність, — виводьте людей із Горстрою!

— Тут жодного зриву плану немає, — відповів я. — Прикиньмо: від закінчення війни (війну до рахунку не беремо) минуло вісім років. За весь цей час в'язні Норильська не мали ні одного вихідного дня. Виходить, що ми випередили графік робіт більш як на чотири ста днів. То про який зрив плану ви нам говорите?

Саричев помовчав якусь мить, а потім звернувся вже до всіх:

— Забирайтеся до табору, — вмовляв. — Тут ви голодні, а там на вас чекає ваша пайка. Тож ідіть!

Ми не йшли на жодний компроміс. Проте багато в'язнів почало все-таки схилитися до того, щоб вертатися до табору. Голод, як то кажуть, не тітка. До того ж у курців вичерпалися всі запаси махорки, що ще більше дошкуляло їм, аніж голод.

Для того щоб якось зарадити цьому лихові, на одному з будинків, що ми будували, було встановлено напис: «Нас убивають і морять голодом!»

Напис зробив своє: ще того самого дня нам привезли вечерю, але до неї вже ніхто й не торкнувся. Більшість в'язнів усе настирніше наполягала на негайному поверненні до табору.

Домовившись із в'язнями 5-ї зони, що будемо продовжувати нашу боротьбу в таборі, ми розійшлися з ними.

У своїй 4-й зоні ми застали таку картину: на знак солідарності з нами всі в'язні, що були в зоні, оголосили голодування і також уже три дні проголодували. Ми домовилися всі, що голодування припиняємо, але вранці на роботу не виходимо.

Ми робили своє, а адміністрація табору — своє. Вранці, буцімто нічого й не було, по всіх бараках затріщали електродзвінки, які сповіщали, коли і якій колоні підходити до вахти. Наша зона ділилася на чотири колони. Першою підходила до вахти 1-ша колона, поза нею друга, третя, четверта. Я був у четвертій колоні, яка завжди підходила до вахти останньою. У нашому бараці, як то й було домовлено, ніхто на роботу не приготувався, і ми гадали, що так є всюди. Але до мене прибігає один в'язень і каже, що перша колона вже виходить на роботу. Це був явний провал. Я побіг до вахти.

Побачивши, що за відчиненими ворітьми вже стоїть група в'язнів першої колони, а інші готові до виходу, я підходжу до старшого наглядача, що командував розводом на роботу, й несподівано для всіх прискіплююся до нього:

— А це що таке? — питаю. — Хто дав вам право випускати людей на роботу? Що це за самоуправство? Ану зачиняйте ворота!

— А ви, барани, куди? — звернувся я до в'язнів. — На заріз?

Ану марш усі по бараках, щоб і однієї ноги тут не залишилося!

Усі розбіглися по бараках; ті, що вже були за воротами, вернулися в зону. Ворота зачинилися; розвід на роботу зірвався.

Електродзвінки впродовж багатьох років викликали в'язнів 4-ї зони на роботу і були заміниками команди: вилітай без останньо-

го! Пролунав дзвінок і – всі на роботу! Так званих відмовників від роботи в Норильську не визнавали. Усі індивідуальні протести придушувалися негайно та вкрай жорстоко.

Якось один в'язень 4-ї зони вирішив не вийти на роботу. А щоб його не випхали з барака силоміць, він ліг на нари роздягнений. Надворі тріскучий мороз. По закінченні розводу наглядачі стягнули його з нар, виволокли надвір, запхали в дерев'яний бушлат – ящик для вивезення трупів, – кинули туди його одяг і; вивізни на санях за вахту, вивернули його на сніг. Бідолашному не лишалось нічого іншого, як похапцем вдягнутися і піти в супроводі спецконвою на роботу.

Шість інших в'язнів, яких привезли під конвоем до лазні 5-ї зони, відмовилися одягатися та виходити з лазні, доки не побачать прокурора. Та замість прокурора вони побачили старшого сержанта, що став перед ними з автоматом у руках.

– Ось вам прокурор! – сказав старший сержант і розстріляв усіх шістьох на місці.

У такий спосіб у Норильську – і не тільки в Норильську -придушували будь-яку ідею протесту в самому її зародку; всі спроби протесту мали тільки негативні наслідки.

Тому-то й не дивно, що в'язні 4-ї зони, хоча й мимохіть, а все-таки виходили зі своїх бараків, тільки-но пролунав зловісний сигнал-вилітай!

На шостий день я покликав до себе Василя Дерпака і наказав, щоб він добре розглянув мережу сигнальних електропроводів і знешкодив її. Десь через 10-15 хвилин вдоволений собою Дерпак вернувся і доповів, що всі електропроводи обірвані.

Електродзвінки замовкли, і тепер уже ніхто й не подумав збиратися до роботи.

Керівництво табору підсилило зовнішню охорону, але до будь-яких рішучих дій не вдавалося. Тільки в 5-й зоні адміністрація спробувала напустити на в'язнів озброєних кийками конвоїрів. Але всі спроби взяти в'язнів «голими руками» не дали жодного результату. Внутрішній нагляд адміністрації ми цілком паралізували і розпоряджалися собою самі.

Використовуючи таке безконтрольне становище, ми поставили на сцені табірному клубу п'єсу Тараса Шевченка «Назар Сто-доля». Ця п'єса була підготовлена ще перед початком страйку, але, побачивши прибрану до 1-ї дії сцену, начальник культурно-виховної частини заборонив поставити її через те, що там, як він висловився,

дуже багато українського патріотизму. А тепер ця п'єса мала такий шалений успіх у всіх в'язнів, що її довелося ставити шість разів!

Так починалася й розгорталася наша боротьба. А тепер надам слово тогочасним таємним документам, які дають нам уявлення про погляд на нашу боротьбу і реакцію на неї з боку тюремного управління. Ці документи були опубліковані в московському журналі в'язнів тоталітарних систем п. н. «ВОЛЯ» ч.І за 1993 рік.

Документ № 6

«За станом на 6-ту годину ранку 30 травня ц. р. у 4, 5, 6 зонах ситуація залишається без змін. Ув'язнені із трьох зон, як і досі, жодних активних дій не виявляють, їжу не приймають».

М. Кузнецов

Документ № 8

«30 травня ц. р. тт. Звереву, Семенову та Коваленко дано вказівку: тим в'язням, що відмовляються приймати їжу, харчі не видавати, що призведе до послаблення їх спротиву і прискорить ліквідацію непокори. До відмовників від роботи жодного фізичного впливу не застосовувати.

Переведення агентури в зони 4, 5 і 6 з інших зон для розкладницької роботи проводити не варто, використовуючи для цієї мети перевірну агентуру з числа в'язнів 4, 5 і 6 зон».

*Начальник Тюремного управління МВС СРСР,
полковник М. Кузнецов*

І немає нічого дивного в тому, що оперчеквідділ був упевнений, що без його відома жодний організований виступ в'язнів неможливий. А коли це неможливе стало можливим і навіть dokonаним фактом, чекісти вхопилися за голови і до кінця існування т.зв. Союзу запитували нас: «Як вам вдалося це зорганізувати?»

Сталося так, що «перевірена агентура» не виправдала надій оперчеквідділу і то, мабуть, через те, що всі агенти поступали на свою «службу» примусово, їх вербували за допомогою таких випробуваних методів, як от: обіцянки, погрози, тортури. Один з них, лікар С, розповів, що його підвісили до перекладини догори ногами й не відпустили, поки він не дав своєї згоди.

Такі люди, як пише Алла Макарова в уже згадуваному нами журналі «ВОЛЯ», «несли подвійний тягар ув'язнення». Тому одні тіль-

ки даремно числилися в списках, інші працювали абияк, а ті, що й хотіли б прислужитися, не могли нічого знати. Тому-то агентура й не спрацювала; вона також прагнула волі.

У такій незвичній для себе ситуації адміністрація табору виявилася безпорадною, що й привело до виклику комісії з Москви. Про цей факт красномовно свідчить наступний документ.

Документ № 9

«...Ураховуючи, що всі досі вжиті нами заходи результатів не дали, а місцеві умови не дають можливості вжити яких-небудь інших заходів, що уможливили б успішну ліквідацію спротиву і наведення порядку в таборі, прошу направити комісію з центру».

*Заступник начальника Тюремного управління МВС,
полковник А. Клеймьонов*

І ось 6-го червня в нашу зону зайшла група високих осіб. Один із них, що був у чині полковника, виступив уперед і сказав:

«Москві стало відомо про безпорядки, які чиняться тепер у Норильську, в тому числі і в вашій 4-й зоні. Для того, щоб з'ясувати становище на місці, Москва вирядила сюди урядову комісію. Головою комісії назначений я – полковник Кузнецов, начальник Тюремного управління МВД ССРСР, особистий референт Лаврентія Павловича Берії. Члени комісії: начальник конвойних військ МВД ССРСР генерал-лейтенант Сироткін і представник від ЦК партії товариш Кисельов. Оскільки ми з вами всіма переговорити не зможемо, то пропонуємо виділити з-поміж себе п'ятьох представників, які виклали б нам усі ваші претензії. Гарантуємо, що ніхто з ваших парламентарів не буде репресований».

Ця комісія не захопила нас зненацька. Ми домагалися її виклику, сподівалися, що вона таки прибуде, а тому були заздалегідь приготовані з нею говорити. Ми мали опрацьовані два варіанти нашої поведінки перед нею. Це мало залежати від нашого відчуття настрою та намірів самої комісії: якщо ми побачимо чи якимось відчуємо, що комісія прийшла з явно агресивними намірами, то ми мали обмежитися тільки скаргами на наше нестерпне становище. А якщо комісія поставиться до нас терпимо і буде готова вислухати нас, то ми, попри всі наші скарги, мали ще висунути ряд вимог політичного характеру.

Група представників скомплектувалася дуже швидко. Українців представляв я, росіян – Володимир Недоростков, білорусів – Григор Климович. Прізвища ще двох представників не були мені відомі. Через деякий час до нас долучилися ще два в'язні. Один з них був також українець Мирослав Мелень.

Тим часом біля вахти і, задля більшої безпеки, поблизу сторожової вишки вже стояв накритий червоним покривалом стіл, за який сіли члени Московської комісії враз із своїм секретарем.

Ось і ми повільно, руки назад, підходимо до стола. Один із членів комісії, якого Кузнецов назвав товаришем Кисельовим, вказує на мене пальцем і питає: «Прізвище? Прізвище?» Я мовчки дивлюся на свій номерний знак. Кузнецов зрозумів натяк і каже: «Навіщо тобі його прізвище? Не бачиш номера У-777? Оце і є все його прізвище». А повернувшись обличчям до мене, додав: «Та нічого. Ми знімемо з вас ці номери; вони не потрібні ані вам, ані нам. Сідайте і оповідайте. А, до речі, ви самі сюди прийшли, чи вас народ прислав?»

Я вказав рукою на в'язнів, що стояли на відстані тридцяти-сорока метрів суцільною стіною, й сказав: «Запитайте!»

– Ну добре, добре, віримо, – сказав Кузнецов, визнаючи нас повноважними представниками. – Говоріть, ми слухаємо.

Тут до столу підійшов начальник Управління Горлагу генерал Семенов; я заявив, що в його присутності ми говорити не будемо.

– Семенов! – гримнув на нього Кузнецов, – а ти чого тут став? Ану забирайся геть звідси!

Ось як ця зустріч відбита в документах МВД:

Совершенно секретно

Справка

6-го июня 1953 года бригадой работников МВД СССР была проведена беседа с представителями, выделенными заключенными 4-го лаготделения Горного лагеря. В качестве представителей от заключенных выступали: Гальчинский, Недоростков, Грицак, Генк, Климович, Мелень, Дзерис.

Беседа длилась в течение 3-х часов. В начале беседы заключенные заявили о том, чтобы местное лагерное руководство не присутствовало, а затем спросили, с кем они будут говорить, на что получили ответ, что говорить они будут с комиссией, назначенной Л. П. Берия.

Зам. нач. 5 отдела УМВД Красноярского края – капитан г/б /Сигов/

Переклад цього документа українською мовою:

Цілком таємно

Довідка

6 червня 1953 року бригадою працівників МВС СРСР проведено бесіду з представниками, що їх вирядили ув'язнені 4-ї зони Гірського табору. Представниками від ув'язнених виступали: Гальчинський, Недоростков, Грицяк, Генк, Климович, Мелень, Дзеріс.

Бесіда тривала 3 години. Спочатку бесіди ув'язнені заявили про те, щоб місцеве табірне керівництво не було тут присутнім, а потім запитали, з ким вони будуть розмовляти, на що отримали відповідь, що вони будуть розмовляти з комісією, що її призначив Л. П. Берія.

Зам. нач. 5 відділу УМВД Красноярського краю – капітан д/б /Сігов/

(Примітка: цей документ взято не з уже згаданого журналу «ВОЛЯ», а отриманий автором особисто.)

Семенов пішов, а я розпочав нашу розповідь з кричущих фактів порушення законності в Горлазі ще в 1946 році. Забагровілий від люті Кузнєцов перебиває мене:

– Про що ви нам розповідаєте? Ви самі ж, коли сюди приїхали?

– Ще й року немає, – відповідаю. – Але я кажу вам те, на що мене уповноважили люди, що он стоять перед вами. Це всі вони вам кажуть.

Кузнєцов більше не перебивав мене, а я, виповівши йому всі скарги, продиктував наші вимоги, що звучали приблизно так:

1. Припинити розстріли та всі інші прояви свавілля в тюрмах і таборах.

2. Замінити все керівництво Горлагу.

3. Скоротити робочий день в таборах ГУЛАГу до 8-ми годин.

4. Гарантувати в'язням вихідні дні.

5. Поліпшити харчування в'язнів.

6. Дозволити листування та побачення з рідними.

7. Вивезти з Норильська на материк усіх інвалідів.

8. Зняти з бараків замки та ґрати, а з людей – номерні знаки.

9. Скасувати рішення так званого Особого совещанія, як неконституційного органу.

10. Припинити тортури на допитах та практику закритих судових процесів.

11. Організувати перегляд особових справ усіх політв'язнів.

На закінчення цих переговорів Кузнецов заявив, що він доведе до відома уряду всі наші вимоги і, запевнивши, що стріляти в нас більше не будуть, запропонував нам вийти на роботу. Ми дали згоду.

Опісля Кузнецов провів подібні переговори з представниками 5-ї, 6-ї та 1 -ї зон Горлагу. В'язні 3-ї, каторжної, зони повноважень Московської комісії не визнавали.

Незвичайно стійкими в цій нерівній боротьбі виявилися жінки 6-ї зони, яких нараховувалося там понад шість тисяч. На додаток до страйку вони оголосили голодування й проголодували до приходу комісії цілих шість днів.

9-го червня всі зони, за винятком 3-ї, приступили до роботи. Того ж самого дня Кузнецов повідомив нас, що уряд розглянув наші заяви й постановив:

- 1. Замінити керівництво Горлагу.*
- 2. Скоротити робочий день до 8-ми годин.*
- 3. Гарантувати вихідні дні.*
- 4. Дозволити в'язням відсилати по два листи на місяць і мати побачення з рідними.*
- 5. Зняти з бараків замки та ґрати, а з одягу в'язнів — номерні знаки.*
- 6. Вивезти з Норильська всіх інвалідів.*

— Окрім того, — додав Кузнецов, — радянський уряд запевнив, що згодом буде переглянуто всі особові справи засуджених.

Так закінчився перший етап нашої боротьби, яка за своїм розмахом і значенням вийшла далеко за межі звичайного страйку.

Розділ V.

ВІДНОВЛЕННЯ БОРОТЬБИ

Ми високо підняли голови, а наші карателі похнюпилися. Як не-як, а дана нам обіцянка замінити всю адміністрацію табору не пророкувала для них нічого доброго. Та й справді, незабаром нас повідомили, що генерал-майора Семенова знято з посади начальника управління і назначено його заступником. Новим начальником призначено генерал-майора Царьова. Крім цього, нам сказали, що ст. лейтенант Ширяєв і старшина Бейнер, котрих ми звинувачували в багатьох убивствах в'язнів, сидять уже в тюрмі.

Та це все робилося так, про людське око. Семенова не замінили, тільки понизили на посаді, про Ширяєва і Бейнера ми знали тільки те, що нам було сказано. А насправді? Тому ми не могли заспокоїтися. Ми добре знали, якою буде наша доля після того, як комісія повернеться назад до Москви, а ми знову опинимося віч-на-віч зі своєю старою адміністрацією.

Комісія, одначе, не квапилася покидати Норильськ. 3-тя зона каторжан усе ще чинила опір. Розгніваний Кузнецов пробує зморити людей голодом. У зону перестали завозити продукти, перекрили воду. Каторжани вирішили повідомити про це населення міста. Серед них знайшовся фахівець з друкарської справи Петро Мико-лайчук з Умані, який дуже майстерно повидовбував на камені різні тексти для листівок. Люди позносили всі свої запаси паперу, і почався масовий випуск листівок. Деякі листівки писалися просто від руки. Перша серія тих листівок повідомляла населення міста про те, що в'язнів морять голодом, не дають води.

Листівки розкидалися по місту в дуже оригінальний спосіб. Для цього було виготовлено сім паперових зміїв, які, підіймаючись угору, несли з собою до 300 листівок кожний. Листівки підв'язувалися під змія скрученими в трубку і перев'язаними ниткою. З-під нитки звисав запалений ватяний гніт. Коли змії підіймався на свою висо-

ту, гніт догоряв і перепалював нитку; тоді листівки розсипалися в усі боки. А далі вітер розносив їх по всьому місту і навіть далеко поза його межі. Деякі з них доносилися аж до міста Ігарка.

Коли змії підіймалися вгору, конвоїри пробували стріляти в них. Траплялися й попадання, але вони нічого зміям не шкодили. Так на місто Норильськ було випущено близько сорока тисяч листівок. У місті були створені спеціальні комсомольські бригади, що визбирували ті листівки.

Проте вже перша серія листівок зробила свою справу: в зону завезли продукти, пустили воду.

Заохочені таким своїм успіхом в'язні 3-ї зони щодня повідомляли населення міста про стан своїх справ та про їхні вимоги до уряду. Для ознайомлення наведу деякі взірці тих листівок.

*Нас расстреливают и морят голодом
Мы добиваемся вызова Правительственной
Комиссии. Мы просим
советских граждан оказать нам помощь –
сообщить правительству СССР
о произволе над заключенными в Норильске*

Каторжане 3-го отд.

*Солдаты войск МВД
Не допускайте пролития
братской крови
Да здравствует мир, демократия
и дружба народов.*

Каторжане Горлага

*В ночь на 29 июня
пьяные офицеры – Полстяной,
Калашников, Никифоров и другие
ворвались с оружием
в лагерь и приказали солдатам
открыть огонь по беззащитным.
Советские граждане! Предотвратите очередной
Рюминский произвол*

Каторжане Горлага

Граждане цементного, кирпичного, известкового завода, не верьте отщепенцам, которые бросили своих братьев по заключению и по приказу капитана Шахматова наговаривают на них напраслину, что якобы мы хотим вырваться за зону и Вас всех побить и изнасиловать. Мы с вами работали на заводах, разве мы вольнонаемных хоть одного оскорбили или обидели?

Позор предателям, убежавшим из зоны: Силецкому, Аржанову, Яковлеву, Спасебы, Махутину.

Каторжане Горлага

Примітка: вірці цих листівок отримані автором у музеї міста Но-рильська в 1993 році під час презентації того музею. Серед численних експонатів, які висвітлюють події 1953 року, там, над головами відвідувачів, гордо височіє один з тих легендарних зміїв, що у свій час підіймали високо в повітря згортки листівок каторжан.

Однаке Кузнецов не міг зосередити всю свою увагу на одній 3-ій зоні, бо, напевне, побоювався, що інші зони можуть знову повстати; на цей раз уже на знак солідарності з каторжанами. Тому він спершу вирішив учинити розправу над ініціаторами та активістами опору в тих зонах, де боротьба вже була припинена.

А тим часом із Москви до Норильська прибуває помічник генерального прокурора, державний радник юстиції II рангу Вавилов.

Розправа над нами розпочалася в такий спосіб: 22 червня із 5-ї зони в 4-у переводять «з господарських міркувань» сімсот в'язнів. Етапний список було складено так, що до нього, крім звичайних, ні в чому не замічених в'язнів, входили всі ті, що підлягали негайній ізоляції. Проводили їх під конвоєм, але не всіх разом, а окремими групами, по сто чоловік у кожній. І попроводили їх навпростець через тундру. Посеред тундри, у видолинці, так, щоб нізвідки не було видно, першу групу зустрічає полковник Кузнецов із членами своєї комісії та групою офіцерів і наглядачів Горлагу. З групи відокремлюють п'ятьох в'язнів і під спецконвоєм відводять у невідомому напрямку. Решту приводять у нашу 4-ту зону. Через таку процедуру відсіву пройшли всі сім груп в'язнів, яких перевели до нас із 5-ї зони.

У такий спосіб розправа, якої ми сподівалися аж після того, як Московська комісія покине Норильськ, почалася вже не тільки

в присутності комісії, а й під її безпосереднім керівництвом. Ми зрозуміли, що то був тільки початок, що такий відсів неминуче відбудеться в усіх зонах, і чомусь вірили, що розправа над нами буде «мокрою».

— Їх усіх перестріляють! — звернувся я до в'язнів, що прибули з 5-ї зони. — Ми мусимо їх рятувати! Зробімо так: ви підходите до вахти і вимагаєте, щоб вам повернули їх усіх назад. Якщо їх не повернуть, ви не виходите на роботу, а ми, на знак солідарності з вами, також не вийдемо. Треба дати їм відчуття, що з нами не можна робити все, що їм заманеться.

Та, на жаль, в'язні 5-ї зони відхилили мою пропозицію. Мабуть, їхнє ставлення до цієї проблеми зумовлювалося насамперед інстинктом самозбереження. Тепер, коли над їхніми головами буря вже пронеслася і їх не зачепила, вони воліли припинити, щоб, чого доброго, не накликати на себе нової біди. Ніхто вже не хотів ризикувати своїм життям.

Ми, хоч-не-хоч, приготувалися до виходу на роботу, але ще очікували приходу з роботи нашої першої зміни. Та раптом по всіх бараках затріщали електродзвінки, забігали наглядачі, квапно підганяючи людей до вахти.

Я пішов до вахти, а кілька в'язнів видряпалися на дах найвищого барака, щоб простежити, що діється на Горстрої, де працювала наша перша зміна.

Ворота вахти вже відчинені; біля них стоїть начальник зони ст. лейтенант Власов.

— Що це таке, Власов? — питаю його.

— Як то що? Звичайний вивід на роботу, — відповідає він.

— А чому ви його передчасно починаєте?

— Це не є передчасно. Вам уже пора виходити.

— А ви знаєте, що після того, як у нас запроваджено восьмигодинний робочий день, ми виходимо на роботу тільки тоді, коли з роботи прийде наша перша зміна?

— Перша зміна вже йде. Ви з нею зустрінетеся. Тим часом спостережники з даху повідомили, що з Горстрою ще ніхто не вийшов.

— Неправда, — заперечив я Власову. — З Горстрою ще ніхто не вийшов. Отож знайте, що поки в зону не зайде наша перша зміна, ми на роботу не виходимо!

Власов пішов до телефону, а я залишився чатувати біля вахти. З даху повідомили: з Горстрою вийшла група в'язнів, близько ста чоловік, і направилися в тундру.

До мене підходить Власов і каже:

— А тепер ваші вже йдуть. Виходьте і переконаєтеся, що це правда.

— З Горстрою вийшло сто чоловік, і їх попровадили не до табору, а в тундру, — кажу я Власову. — Я ще раз заявляю вам, що ми не вийдемо на роботу доти, доки не побачимо їх усіх отут і не переконаємося, що ні з ким нічого поганого не трапилось.

Побачивши, що першу групу людей конвой попровадив у тундру, а не до табору, решта в'язнів нашої першої зміни відмовилися виходити з Горстрою.

Таким чином, план відсіву в'язнів зміни 4-ї зони не тільки провалився, а й викликав нову хвилю організованого протесту.

Незабаром та група в'язнів, яку з Горстрою попровадили були в тундру, підійшла до вахти. Це була остання спроба адміністрації табору виправити становище.

— Ну ось, Грицяк, — каже Власов. — Люди прийшли; виходьте на роботу!

— Прийшло сто чоловік, — відповідаю йому, — а на роботі понад дві тисячі. Де решта?

— Нас не сто, — почувши мою розмову з Власовим, обізвались із-за вахти в'язні, — сімох від нас у тундрі забрали!

— У такому разі, — заявив я Власову, — наша розмова скінчилась. На роботу ми не вийдемо доти, доки ви не повернете нам тих сімох, що так по-бандитськи від нас викрали.

А обернувшись до в'язнів, що з'юрилились неподалік, я пояснив їм усю ситуацію, що склалася, і порадив відійти від вахти та не виходити на роботу.

Усі розійшлися. 93 чоловіки з першої зміни зайшли в зону. Почався другий етап нашої боротьби за право жити!

В'язні 5-ї і 6-ї зон були солідарні з нами і також поновили свою боротьбу.

Ми якось інтуїтивно відчували, що боротьбу доконче треба продовжувати, що наші досягнення не стійкі, що поступки, на які так легко пішла Москва, були тільки відтяжним маневром, за яким неминуче наступить розправа над нами та новий закрут режиму.

Для цього побоювання ми мали вагомні підстави. Ми добре знали, що будь-яка спроба організованого чи індивідуального протесту в таборах закінчувалася для тих, що протестували, трагічно. До нас доходили чутки про те, що в одному із таборів біля Салехарду за спробу організованого протесту було розстріляно чотириста чоловік.

А мій близький земляк, Борис Горбулевич, розповів нам, що в 1947 році в одній із зон, т. зв. Івдельягу, трапилася така історія:

Колишній полковник червоної армії, в'язень Вишняков, якось висловив своє обурення з приводу свавілля та наруги над в'язнями з боку табірної адміністрації. За це його негайно посадили під слідство. Разом з ним під слідством опинилося ще 29 колишніх армійських офіцерів і два в'язні, що ніколи не були причетні до армії. Одним із них і був Борис Горбулевич. Уся ця група, керівником якої вважався полковник Вишняков, звинувачувалася в тому, що вона підтримувала зв'язки з іноземною розвідкою і мала завдання повалити радянську владу. План повалення був украй простий: група Вишнякова організовує напад на охорону своєї зони, роззброює її і роздає зброю решті в'язнів. Озброєні в'язні нападають на сусідні зони, знову роззброюють охорону, озброюють визволених в'язнів і тоді вже з'єднаними силами захоплюють місто Свердловськ. У Свердловську Вишняков проголошує тимчасовий уряд, організовує похід на Москву і – крапка!

Про «план» Вишнякова негайно повідомили Москву. Перед слідством поставлено завдання якнайшвидше домогтися зізнання всієї групи. Слідство було проведено майстерно: усі 32 в'язні не тільки визнали свою провину, а й вказали, де, коли і від кого отримували завдання.

Оскільки вистояти перед напором слідства ніхто не міг, то всі вирішили «зізнатися» і навмисне плели такі нісенітниці, щоб потім, під час судового розгляду справи, легко було все заперечити і поставити слідство в дурне становище.

Так, полковник Вишняков пригадав собі епізод з одного детективного роману і використав його для свого «зізнання». Він назвав ресторан у місті Гданську та прізвище агента, що дав йому там завдання. Назву ресторану та ім'я агента він узяв із роману.

Інший в'язень, колишній кур'єр Комінтерну Трибрат, назвав прізвище та віденську адресу таки реальної особи, тобто генерального секретаря австрійської компартії, котрому він, Трибрат, постачав у свій час комінтернівську пошту. Таким чином голова австрійських комуністів перетворився, принаймні в зізнаннях Три-брата, на агента американської розвідки.

По закінченні слідства із Москви в Івдель приїхала спеціальна комісія, щоб на власні очі побачити таких небезпечних бунтарів.

Нарешті розпочався суд. Але, на превелике здивування підсудних, суд визнав усі їхні попередні зізнання достовірними та прийняв їх за основу. Усі отримали по 25 років позбавлення волі (розстріли були тоді тимчасово скасовані).

А що буде нам тепер, коли ми насправді сколихнули весь Норильськ і кинули виклик самій Москві?

Та що б там нам не загрожувало, ми вирішили боротися, скільки вистачить у нас сил. Першим кроком було проголошення жалоби по всіх тих, кого забрано від нас на розправу. На відзначення цієї події виставили два чорні прапори на найвищих бараках нашої зони. На бараках 5-ї зони також з'явилися такі самі чорні прапори.

Ці прапори дратували адміністрацію більше, ніж сам факт нашого невиходу на роботу. А до мене почало підходити багато в'язнів із запитом, що означає чорний прапор. Я пояснював, що це знак жалоби по тих, кого від нас забрано, і водночас це символ нашого скорботного життя.

Мені заперечують:

— Чорний прапор — це прапор анархістів. Ви що, проголошує те анархію?! Траурний прапор — червоний з чорною облямівкою!

— Анархісти мають на своїх прапорах зображення черепа зі схрещеними кістками, — відбивався я. — А червоний з чорною облямівкою — більшовицький. Ми під таким прапором стояти не будемо. Наш прапор — чорний, як чорне наше життя.

Так і не дійшовши згоди, ми поділилися на дві групи: перша — за чорний прапор, а друга — проти нього. Та це були тільки зовнішні ознаки наших внутрішніх розбіжностей; їхнє коріння залягало набагато глибше. До групи, що виступала проти чорного прапора, входили ті в'язні, котрі противилися продовженню боротьби, бо вважали, що цим ми тільки підсилимо гнів Москви і накличемо на себе ще більшу біду.

Групу цю очолив Іван Кляченко-Божко. Був то літній чоловік, колишній комуніст, що на той час відбув уже 21 рік ув'язнення (такі одиниці траплялися тоді ще дуже рідко). Його широко знали й поважали всі в'язні нашого табору. За 21 рік свого ув'язнення Кляченко-Божко багато чого перебачив, а тому мав усі підстави не вірити в успіх будь-якої боротьби. Але тому, що ця група була незначною, вона обмежилася статусом опозиції.

Якось між мною і Кляченком відбулася така розмова:

— Для чого ти все це робиш? — питає мене Кляченко.

– Для того, щоб перешкодити їм доконати тих, кого від нас уже забрали, та щоб застерегти їх проти подальших репресій су проти нас. Ми мусимо переконати їх, що при будь-якій спробі до даткового натиску на нас ми знову повстанемо.

– Вони перестріляють нас усіх і тоді вже будуть певні, що жодного повстання більше не буде!

– Не перестріляють! – зопалу відрубав я.

– А що, посоромляться? Хіба ти не чув, що сталося у Східно му Берліні? Та там передавали танками німецьких робітників на очах у всієї Європи, а тут, на безлюдному Таймирі, вони посоромляться стріляти у своїх власних політичних в'язнів? Ти думаєш, що кажеш?

Не посоромляться і не побоятися, – відповідаю, – ми знаємо, на що вони здатні. Але я ще раз кажу, що ми тому і повстали, щоб припинити розстріли, а не викликати їх. Я нікого силоміць під кулі не поведу і до того, щоб у нас стріляли, не допущу. Та поки що ми не маємо жодних підстав боятися і капітулювати.

Кляченко лишився невдоволений з нашої розмови, і ми дуже холодно розійшлися.

Мене покликали до вахти. Я пішов туди разом з Володимиром Недоростковим. У зону зайшли Кузнєцов з Вавиловим у супроводі членів Московської комісії та старших офіцерів Управління Горлагу.

– Ви що! – гнівно кинув Кузнєцов. – Так мене зустрічаєте?

Дякую! Я домігся таких великих полегшень для вас, я домігся, що радянський уряд пообіцяв переглянути всі ваші особові справи! А ви так віддячуєте мені? В яке становище ви мене поставили?

Після цього загального вступу він звернувся до нас з Недоростковим:

– Чого ви ще хочете?

– Ми хочемо, щоб нам вернули всіх тих, кого від нас забрали, бо ми маємо всі підстави побоюватися, що ви взяли їх на розстріл.

– Звідки ви таке взяли? – втрутився Вавилов. – Ану лишень скажіть по правді, ви чули тут хоча б один постріл з того часу, як сюди приїхала Московська комісія?

– Ні, не чули. Але ви поясніть нам, чому ви нападаєте на людей у тундрі і забираєте їх невідомо куди?

– Їх узяли на етап, – пояснив Кузнєцов. – Адміністрація табору завжди має право це робити.

– Ми тут не сьогоднішні і знаємо, як відбуваються етапи.

На етап беруть людей із зони, а не нападають на них у тундрі.

— Ми вас запевняємо, що з ними нічого поганого не трапилося. Виходьте на роботу!

— Верніть нам усіх, і ми підемо.

— Ми ще раз запевняємо вас, — каже Кузнецов, — що вони в повній безпеці. Ось перед вами помічник генерального прокурора.

Він і прийшов сюди, аби прослідкувати, щоб в Норильську не було порушень соціалістичної законності. А кого нам треба, того візьмемо, на це ми маємо повне право!

— У такому разі, — кажу я, — ми підемо на компроміс. Давайте зробимо так: ми виділяємо вам свою делегацію, яка поїде разом з вами і подивиться, де ті люди знаходяться і яке їхнє становище. Коли делегати повернуться і запевнять нас, що там усе гаразд, а ви від себе пообіцяєте більше такого не робити, тоді ми організовано вийдемо на роботу.

Кузнецов не прийняв мою пропозицію і вибрався за зону.

Тепер він вирішив залишити нас без води, що постачалася в зону водонасосною станцією із тундри. На станції постійно чергував один в'язень, якого охороняли два конвоїри. І ось під час чергування в'язня, що носив величне прізвище Лев, до станції підходить офіцер з наказом перекрити воду. Лев категорично відмовляється. Офіцер погрожує. Тоді Лев каже офіцерові: «А ви подумали, що може статися, як ми перекриємо воду? В зоні негайно виникне пожежа. В'язні поспалюють усі бараки. Хто тоді відповідальний за це? Якщо ви берете на себе всю відповідальність за наслідки, то напишіть про це в журналі, тоді я виконаю ваш наказ».

Офіцер вернувся ні з чим.

На перший погляд могло б здатися, що Лев поступив цілком логічно і нічого надзвичайного в його вчинку немає. Насправді ж це був великий героїчний вчинок, оскільки Лев добре знав, у яких руках він знаходився і що за таку зневагу до конвойного офіцера він міг бути розстріляний на місці.

Я був трохи знайомий з тим чоловіком і знаю, що то був поляк родом із Житомира, студював у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Оце й усе про нього. Про інших героїв нашої боротьби я і того не знаю. Хіба ж то не герої були, які пікетували вахту, щоб не допустити в зону наглядачів, конвоїрів чи офіцерів? Вони постійно стояли там на відстані 15-20 метрів від направленого на них дула кулемета, що будь-якої хвилини могло заплювати їх смертоносним вогнем. Але вони стояли!

Більш «обачні» в'язні перестрівали мене на кожному кроці й запитували, чого ми ще домагаємося, чому в нас чорні прапори і чи варта ця вся боротьба того, щоб нас перестріляли.

— Варта! — відповідав я. — Ми й повстали для того, щоб у нас більше не стріляли. Хто може сказати, скільки тисяч нашого брата вже лягло під Шмітиху ні за що ні про що? Так чи інак смерть щодня чигає на нас. Чому ж ви, що не боїтеся вмирати поодинці, боїтеся вмерти разом? А зрештою, ніхто нікого не примушує вмирати. Якщо я побачу, що настав критичний час, ми припинимо боротьбу, і жодного розстрілу не буде.

Я знову пішов до вахти, бо один із зв'язківців повідомив, що мене викликає Власов.

Власов стояв на порозі відчинених прохідних дверей, навмисне вичікуючи там, аби я якомога ближче підійшов до нього. Але я зупинився на безпечній відстані — по боках два охоронці — і запитав, чого він від мене хоче.

— Ходи зі мною в штаб, — кивнувши головою до виходу, сказав він, — з тобою хоче говорити Вавилов.

— Нехай заїде сюди.

— Він сюди зайти не може, бо щось нездужає.

— Жаль, — кажу я, — та тут нічого страшного немає. Як тільки він видужає, нехай приходить, а до того я почекаю.

А тим часом конвоїри, що охороняли Лева на водонасосній станції, сказали йому: «Ну, скоро цьому всьому буде кінець. Ваш керівник уже арештований. Його покликали до штабу, нібито на переговори, а він, дурень, гадав, що з ним і справді хтось хоче поговорити, і пішов. Та тільки-но він переступив поріг прохідних дверей, його схопили, закували в наручники і — в машину... Тепер ви вже й двох днів не протримаєтеся».

Таку чутку Кузнецов пустив між солдатами, мабуть, тому, що був певний, що цей план йому вдасться. А вимученим і стривоженим солдатам треба було якнайшвидше подати хоча б якусь надію, щоб підтримати їх на дусі.

А ми зі свого боку також не залишали солдатів поза увагою і перекидали їм записки, в яких пояснювали, хто ми і чого домагаємося, та закликали, щоб вони в нас не стріляли.

На таких «зіпсованих» солдатів командування вже не могло цілком покладатися, а тому вони були замінені іншими.

Ця заміна насторожила нас. Нові солдати, що зовсім нас не знали, були для нас дуже небезпечні.

Унаслідок цієї заміни почала зростати і активізуватися опозиція. Мені доповіли, що литовці, білоруси і навіть частина наших українців, котрі пішли за Кляченком, погрожують організовано вийти на роботу. Сумно, але — факт!

Я відшукав Кляченка, що лежав тоді в своєму бараці на нарах. Побачивши мене зблизька, він запитав:

— Ти чого прийшов?

— Хочу поговорити з вами.

— А я не маю про що та й не хочу з тобою говорити.

До литовців я вже не пішов...

Так ми остаточно поділилися на два протилежні табори: прихильників і противників продовження боротьби. Та прихильників усе ще було набагато більше.

Тепер ми вже очікували, що солдати можуть вдертися в зону і вступити з нами в кулачний бій, як це вже було в 5-й зоні, і приготувалися до оборони.

Перед лицем навислої небезпеки в людей дуже загострилося почуття кровної єдності, тому всі почали тісно згуртовуватися в національні групи. Проте це не означало, що ми подробилися.

Якось до мене підходять три естонці й кажуть:

— Ми — естонці. У цей небезпечний для нас час ми хочемо бути з усіма разом. Тому ми хочемо, щоб ви детально інформували нас про всі ваші переговори з Кузнецовим та про наше становище у цілому. Ми також хочемо, щоб ви, в разі потреби, сміло покладалися на нас. Нас небагато, але майже всі — колишні естонські офіцери. Запевняємо вас, що ми виконаємо все, що ви від нас зажадаєте. Просимо не забувати нас. А оце наш представник, через котрого ми будемо підтримувати з вами постійний контакт.

Так само поступили латиші, поляки та німці. З іншими національними групами я був в особистому контакті від самого початку.

Після цього до мене підійшла ще одна делегація для встановлення контакту.

— Ми — німці, — сказали вони.

Я здивовано подивився на них і пояснив, що це, напевне, якесь непорозуміння, бо німці в мене вже були, і я з ними в доброму контакті.

— Хто ж би то міг у вас бути? — запитали здивовані німці.

— Коли я пояснив їм, вони розсміялися:

— Та які ж то німці? То — германці. Справжні німці — це ми, російські німці.

У такий спосіб кожна національна група виявляла свою волю спільно продовжувати боротьбу.

Але водночас консолідувалися і опозиційні групи. Вони чимраз настирніше вимагали припинення боротьби. З'явилися листівки із закликком здаватися. До цього всього адміністрації вдалося поширити між в'язнями вигадку, що «безпорядки» в Норильську викликали українці для того, щоб при цій нагоді відірвати від Росії Радянське Заполяр'я та долучити його до України. Безглуздо? Так. Але чим безглуздіша вигадка, тим важче її заперечувати.

Тим часом українцям було зроблено натяк, що вони можуть змити з себе цю пляму, якщо самі зліквідують свого керівника.

Ми здогадувалися, що ці чутки адміністрація могла поширювати між в'язнями за посередництвом лікарюк, яким ми не тільки не забороняли заходити до лікарні, а й гарантували їм повну безпеку. Кузнєцов знову зайшов у зону і покликав мене. Я знову пішов разом з Недоростковим.

— Хто вас уповноважував? — глузливо запитав Кузнєцов. — Хіба ж ви можете бути представниками трудового народу? Ану покажіть ваші руки, які на них мозолі?

Я своїх рук йому не показав, а Недоростков якось відрухово витягнув свої руки вперед. Недоростков був інвалідом — мав хворе серце — і до роботи не ходив; руки в нього були м'які та гладкі.

Кузнєцов подивився на них і знову почав кепкувати:

— Ну які ж ви трудівники? На ваших руках навіть мозолів не має. Тепер мені все зрозуміло: народ хоче працювати, але то Грицяк утримує його на ножах. Ми ще поговоримо з народом і без Грицяка.

Я підняв поли свого френча і сказав:

— Дивіться, де в мене ножі? А коли хочете говорити з народом, то, будь ласка, ідіть туди ближче і говоріть. Якщо народ виявить бажання йти на роботу, то нехай іде. Тримати його ніхто не буде.

Кузнєцов не виявив найменшого бажання наблизитися до в'язнів, що стояли, з'юрмившись, на відстані 30-40 метрів від нас. Ст. лейтенант Власов поглянув на Кузнєцова, потім перевів свій погляд на мене й сказав:

— Ану ходімо! Я поговорю!

Наблизившись до в'язнів, Власов запитав слабким і дещо тремливим голосом:

– Ну що, хлопці, підемо на роботу?

– Поки до Норильська не прибуде генеральний прокурор, ніхто на роботу не вийде, – заявив йому, як я пізнав по голосу, Степан Венгрин.

– А бачиш, Грицяк, як воно складається? – уже сміливіше заговорив Власов, – комусь одному потрібний генеральний прокурор, а п'ять тисяч людей не виходить на роботу. Пускай їх, нехай ідуть; люди хочуть працювати.

– Працювати? – вже хором обізвалися в'язні. – Самі працюйте! Ми вже досить на вас напрацювалися. Ви мозолів наших хочете? А яких вам ще мозолів треба? Кривавих? Кривопивці ви погані!

Кузнєцов зі своєю свитою миттю вибрався за вахту, а Власов спочатку боязко позадкував, а потім обернувся і собі подався до вахти.

Ми відчували, що Кузнєцов уже вичерпав своє терпіння, та й Москва, мабуть, не гладила його по голівці за те, що так довго з нами церемониться. Ми знали, що кінець нам близько, але здаватися не хотіли. Нам було приємно, що ми примусили Москву звернути увагу на нас.

Хоча ми поверхово виглядали одностайними, всередині між нами ні на мить не вщухали дебати: продовжувати боротьбу чи припиняти?

Деякі в'язні запитують мене:

– Що, вже виходимо на роботу?

– На яку роботу? Хто вам таке наговорив?

– Кляченко. Ми Кляченка знаємо давно, а вас ще дуже мало.

Кляченко каже йти на роботу, а ви – ні. То кого нам слухати?

– Слухайте, кого хочете, – відповідав я, бо бачив, що вони тому й питають, що охочіше послухали б Кляченка.

Такого роду розмови між мною та багатьма окремими в'язнями ставали все частішими. Деякі в'язні почали ставитися до мене навіть дуже агресивно, а деякі просто запитували:

Ну добре, спочатку ми повстали проти розстрілів і вимагали приїзду Московської комісії. Комісія прибула, розглянула наші скарги, дала великі полегшення... то що ми ще можемо вимагати?

Тим часом група високоосвічених в'язнів на чолі з Максом Мінцем написала звернення в'язнів 4-ї зони Горлагу до Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів та до ЦК КПРС.

Звернення починалося критичним оглядом суспільно-економічної системи, за якої створилися найсприятливіші умови для при-

душення всіх основних прав і свобод людини. Далі висвітлювалося становище політв'язнів у тюрмах і таборах ГУЛАГу й нарешті було повторено та розширено ті наші вимоги, що ми вже ставили їх перед Комісією усно. У цьому зверненні було чітко поставлено вимоги припинити по всій країні практику закритих судових процесів та катування людей під час слідства, скасувати всі рішення т.зв. ОСО, як неконституційного органу, припинити свавільні розстріли в тюрмах і таборах і, нарешті, переглянути особові справи усіх політв'язнів.

Та, незважаючи на таку відверту критику існуючого ладу і на протести проти утисків, що ми їх постійно зазнавали, ми не поставилися крайньо вороже до центрального уряду, бо сподівалися, що після смерті Сталіна наново утворений уряд сам поспробує вивести країну на рівну дорогу. Тому ми й заявили: «Наша мета – свобода!..» і «Ми хочемо, щоб з нами розмовляли не мовою кулеметів, а мовою батька й сина». Закінчувалося ж звернення пересторогою урядові: «Якщо всі наші вимоги не буде задоволено, ми продовжимо тактику нинішнього дня, де б ми не були!»

Тепер треба було якось зачитати це звернення перед усіма в'язнями і домогтися його схвалення. Однак скликати мітинг я не міг зважитися, бо побоювався, що мої противники можуть його зірвати. Але на все є спосіб. Я сказав Василеві Дерпакові, щоб він ще з кимсь із молодих хлопців виніс із приміщення клубу стіл та переносну трибуну і встановив те все на дерев'яному підвищенні, що перед дверима бібліотеки. Стіл накрити коцом, поставити склянку з водою і уступитися. Свій план я виявив тільки Володимирові Недоросткову.

Коли спорудження цієї імпровізованої трибуни було завершено, я замкнувся у приміщенні клубу і через вікно стежив за поведінкою в'язнів. Люди дуже швидко зійшлися, немов би їх тягнула туди якась непоборна сила магніту. Усі ж бо розуміли, що має статися щось дуже важливе: хтось буде виступати! Невідомо тільки хто: може, й сам Кузнєцов?

На той час у нашій зоні налічувалося 5221 чоловік. І, напевно, не було такого, що не прийшов би сюди, щоб самому послухати, про що тут піде мова.

Коли вже всі зійшлися, я вийшов з клубу й разом з Недоростковим, що вже чекав на мене, піднявся на підвищення. Недоростков відкрив мітинг і надав мені слово.

– Дорогі друзі! – почав я. – Усе те, що відбувається нині в Норильську, не є якоюсь окремою, ізольованою справою, а частиною ве-

ликої боротьби всього радянського народу за свою гідність та людські права...

Люди немов би перетворилися на саму увагу. Всі стояли мовчки і напружено, немов закам'янілі. Виступати було дуже легко. Видно було, що всі пильно слухають. Ця мертва тиша та напруга були викликані двома чинниками: по-перше, кожний хотів почути щось нове і, по-друге, кожний побоювався, що конвой може не стерпіти такого великого скупчення людей і відкрити по нас вогонь.

І треба було ж таки статися, щоб у час найбільшої напруги хтось із в'язнів, що стояли поблизу мене, несподівано і майже пошепки застеріг:

— Ховайся, стріляє!

Сталося непоправне: в одну мить усі в'язні впали долілиць на землю. Паніка передалася навіть солдатам, що стояли гуртом біля колючих дротів, і вони пустилися навітікача. Та й я сам розгубився і не знав, як поступити: чи й самому заховатися, чи може якось поспробувати виправити становище?

Я покладав на цей мітинг дуже великі надії, бо чомусь був певний, що він згуртує нас, що саме тут ми зможемо подолати всі наші розбіжності. Я і підходив так обережно до скликання цього мітингу, щоб його ніхто не міг зірвати. А тепер? Усе пропало!

Аби якось виправити становище, я зійшов зі свого підвищення й спробував підняти на ноги одного-двох в'язнів, щоб інші, побачивши їх, і собі повставали. Однак це мені не вдалося зробити — люди немов попримерзали до землі. Я вернувся на підвищення, став на своє місце і, спершись ліктем на трибуну, почав спокійно дивитися, що з того всього вийде.

Нарешті деякі в'язні, що були в задніх рядах, почали один за одним вставати та втікати до бараків. Але інші, що вже також встигли встати на ноги, почали стримувати їх:

— Боягузи, ви куди? Ану вертайтеся всі назад!

Люди швидко втихомирилися і знову почали напружено чекати. Я продовжив свій виступ і тепер уже щасливо докінчив його. Люди слухали з попередньою увагою, немов би нічого того не було.

Коли я закінчив читати звернення, усі в'язні відповіли радісним «ура!» та підкиданням угору шапок. Усіх огорнула така радість, немов би ми вже досягай своєї мети.

Коли я спускався сходами з підвищення, до мене підійшов зв'язківець і подав якесь письмове донесення. Я читаю записку і краєм

ока бачу, що один літній чоловік, з вигляду азієць, не зводить з мене свого погляду і все ближче підходить до мене. А коли я вже поклав записку до кишені, той чоловік зняв зі своєї сивої голови шапку, подав мені руку й сказав:

— Ну, дорогий брате, дозволь подякувати тобі за те все, що ти для нас зробив! — і, міцно стиснувши мою руку, додав: — я — китаєць!

— Я — українець! — також міцно стискаючи його руку, відповів я. За прикладом цього літнього китайця пішло багато інших в'язнів:

— Я — естонець!

— Я — поляк!

— Я — німець!

— Я — білорус!..

Мої близькі знайомі та друзі вітали мене мовчки. Останнім підійшов до мене Іван Кляченко-Божко. Він також потиснув мені руку й сказав:

— Вітаю тебе! І хочу сказати тобі, що я знаю цей лад від його зародження, а тому мушу сміло запевнити тебе, що від часу його встановлення такого вільного мітингу в Росії ще не було. Вітаю тебе!

Наша ворожнеча припинилася. Проте цей мітинг мав і деякі негативні наслідки: дехто з моїх близьких знайомих почали боятися за мене, а інші — уникати мене, щоб не накликати на себе якогось додаткового лиха. Один мій земляк, Іван Кривуцький, викликав мене на тайну розмову. Мені здається, що я ще й досі пам'ятаю кожне його слово.

— Що ти робиш? — запитав він скрушно. — Ти знаєш, що тебе за це все розстріляють?

— Знаю.

— То чому ж ти себе не бережеш? Ти що, не знаєш, скільки нас уже винищено? Ні одна нація не постраждала так, як ми. Не хай тепер інші трохи пожертвують собою.

— Я нікого на жертву не посылаю, — відповідаю йому. — А сам собою я маю право жертвувати. До того ж, що означає ще одне життя на тлі тих усіх утрат, що ми вже зазнали? Якщо ти побачиш, що я щось недобре роблю, — скажи, і я тебе послухаюся.

— Ні, недоброго я нічого не бачу, навпаки, все навіть дуже добре, але я боюся за тебе.

Тепер уже немає чого боятися. Для того щоб мене розстріляти, їм вистачить і того, що я зробив на Горстрії, а зараз я вже нічого не боюся, хіба що бездіяльності. Чим більше дошкулю їм, тим легше буде вмирати.

Іншу подібну розмову я мав з двома латишами. Вони звернулися до мене з такими словами:

— Ми бачимо, що з вами дуже часто розмовляє один наш молодий білявий хлопець. Ми дуже вас просимо, щоб ви не допускали його до себе, женить його геть. Ви не знаєте, що то за хлопець! Він — наша національна гордість і надія! Ми не можемо дозволити йому так легко ризикувати собою, а за те, що він так часто зустрічається з вами, його можуть розстріляти.

Я пояснив їм, що їхній молодий земляк дає мені дуже багато корисних порад, що він дуже допомагає мені і що я не маю жодних підстав відвертатися від нього. Разом з тим я заспокоїв їх обіцянкою, що надалі буду намагатися уникати його.

На другий день, це було, як мені здається, 29 червня, до мене підбігає зв'язковий від пікетників вахти й каже, що в зону зайшло начальство і прямує просто на людей. Пікетники не знають, що робити.

— Стати стіною і не пускати! — розпорядився я і сам направився туди. Раптом — автоматні постріли. Я вже побіг. По дорозі до вахти зустрічаю в'язня, що мав дуже закривавлене обличчя. Він біжить і кричить: «Браття, не бійтеся, вони стріляють холостими!»

Стрілянина, проте, швидко припинилася, люди втихомирилися. Паніки не було жодної: усі і далі стояли на своїх місцях.

Цей інцидент виник так: коли Кузнецов разом зі своєю свитою почав наближатися до людей, пікетники намагалися зупинити його окликами «стій!» Але він не звернув на це ніякої уваги і підійшов ще ближче. Тоді один із пікетників, на прізвище Ткаченко, згарячу вхопив камінь і поцілившись ним у голову полковникові Михайлову. Михайлов схопився за голову і собі згарячу скомандував: «Конвой, вогонь!» Солдати відкрили вогонь і поранили двадцять осіб. Убитих не було.

Кузнецов відступив зі своєю свитою аж під вахту, звідкіля почав мовчки дивитися на нас. Ми, в свою чергу, мовчки дивилися на нього. Запанувала мертва тиша. Нарешті генерал Сироткін не витримав тиші і, склавши рупором долоні, загукав:

— Радянська молодь! Кидай усе і переходи до нас!

В'язні вибухнули сміхом; посипалися дотепні і не надто дотепні репліки. Коли вже всі втихомирилися, я гукнув до Сироткіна:

— А чому ви так здалека розмовляєте зі своєю молоддю?

Підходьте сюди і побалакаєте з нею зблизька. Хто знає? Може, радянській молоді вже й справді набридло тут, і вона охоче піде з вами?

– Та як я підійду? – тремтячим голосом відповідає Сироткін. – Он полковникові голову розбили, а мене ще вбити можуть!

Знову вибух сміху.

Комісія вийшла із зони, ми порозходилися. Я пішов до хірурга Омельчука, щоб довідатися про стан важкопоранених. Один з них уже лежав на операційному столі. Хірург готувався до операції.

Виходячи з лікарні, я зустрівся з одним молодим німцем, якого супроводили два літні в'язні, також німці. Оскільки вони не знали добре російської мови, а я – німецької, то ми порозумілися між собою російсько-німецьким суржилом. Ось майже дослівна наша розмова:

– О, як добре, що я вас зустрів! – каже молодий німець.

– Чим можу вам служити?

– Я чув, що тут є важкопоранені, це правда?

– Так.

– Я хочу дати їм свою кров. Не відмовляйте мені. Я – молодий, здоровий, а нічим більше допомогти вам не можу. Я дуже хотів би бути разом з вами, але, на жаль, у мене не вистачає на це ні відваги, ні мужності. Тому я дуже прошу вас, прийміть мою кров, щоб я хоч у такий спосіб був причетний до вашої боротьби.

– У такому разі ідіть до лікаря, – порадив я йому.

Німець явно зрадів і, шмигнувши попри мене, зник у темному коридорі лікарні. Більше я його не бачив, прізвища не знаю.

Люди немов би наново на світ народилися, оновилися в душі. Приклади самопосягати траплялися на кожному кроці. Одні були зауважені, інші залишилися непоміченими. Та характерною рисою майже всіх людей було високе почуття обов'язку та особистої відповідальності. Кожний думав, що саме на його плечах лежить увесь тягар боротьби і що саме на ньому «мільйонів стан стоїть». І це була чиста правда. Без такого глибокого усвідомлення справи кожним нашим в'язнем ми не протрималися б і одного дня.

Тут ще хотілося б навести один яскравий приклад самопосягати, що мав місце в 3-й зоні.

В одного каторжанина, колишнього капітана румунської армії, термін ув'язнення закінчився саме в час розпаду нашої боротьби. Його викликали для оформлення документів. Та, підійшовши до вахти, він заявив:

— Оскільки мій термін ув'язнення вже закінчився, я не беру участі в цій боротьбі. Однак до того, як вона закінчиться, я не можу вийти із зони, бо не хочу порушувати встановленого моїми друзями принципу непокори і не хочу викликати заздросів у всіх тих, що ще залишаються за колючими дротами... (За таке високе благородство духа цей румунський офіцер заплатив своїм власним життям...)

Траплялися також випадки повернення блудних синів.

У нашій зоні відбував свій термін покарання в'язень Попов, який обіймав посаду начальника буддільниці. Він дуже грубо поводився з в'язнями, а тому всі ненавиділи його. Так само ненавиділи і його «шестьорку», нашого земляка Павлюка, що прислужувався Попову вірою і правдою, як знаменитий Санчо Панса відважному Дон-Кіхотіві.

Ми зустрічали ту зміну в'язнів, що була затрималася на Горстрої. Побачивши Попова та Павлюка, що стояли перед вахтою попереду колони, деякі в'язні загукали:

— Попов, не пробуй заходити в зону — уб'ємо! Залишайся там зі своїм улюбленим начальством! Попов охоче відступив убік.

— А ти, Павлюк, чого стоїш? Ану марш за своїм паном і надалі ййому прислужуй!

Павлюк зневажливо подивився на Попова і, махнувши рукою, рішуче попростував до воріт вахти.

— Павлюк, вернися! Павлюк! Уб'ємо! Вернися!

Павлюк не спиняється. Коли він уже перейшов лінію воріт, в'язні розступилися перед ним, щоб дати йому можливість якнайдалі відійти від вахти. Я пішов услід за ним, щоб не допустити до самосуду.

— Ти, падлюко, чого сюди прийшов? Де твоє місце? — накинулися на нього розлючені в'язні.

— Моє місце тут, між вами, — впевнено відповів Павлюк і сів на землю. — Коли не хочете мене живого, то вбийте мене на цьому самому місці, нехай і мертвий, але я буду з вами!..

Після інциденту 29 червня настало повне затишшя. Кузнецов відїхав кудись і більше не з'являвся. 30 червня ми зауважили, що за зоною не видно ні одного офіцера. Що це все мало б означати? Мабуть, якусь раду радять... Це затишшя дуже насторожило нас.

А вранці, 1-го липня 1953 року, по в'язнях 5-ї зони відкрито кулеметний та автоматний вогонь. У результаті — 27 чоловік убито та невідому кількість поранено.

З нами почали розмовляти мовою кулеметів!

(Таки мав рацію мій добрий знайомий Іван Кляченко-Божко!)

З дахів наших бараків ми могли бачити тільки дахи бараків 5-ї зони. Все, що відбувалося нижче, було для наших очей недоступне. Ми тільки чули ту кулеметну пальбу та гнівно-розпачливі крики чоловіків і жінок.

5-та чоловіча та 6-та жіноча зони були розташовані поруч. Коли почали розстрілювати в'язнів 5-ї зони, жінки підійшли впритул до дротів забороненої зони й, благально витягнувши руки (в багатьох на руках немовлята), кричали:

— Не стріляйте в них, стріляйте в нас!

Нарешті все стихло... Прапорів на бараках не стало.

— Знову пролилася кров наших братів, — звернувся я до в'язнів нашої зони. — Давайте відзначимо цю подію на нашому прапорі!

Через півгодини на високому димарі нашої пекарні вже майорів величезний чорний прапор з червоною смугою посередині.

З'явився і гімн в'язнів Норильська російською мовою, який закінчувався такими словами:

*И черный флаг с кровавою полоской
Укажет путь нам в праведной борьбе!*

(Слова Григора Климовича)

2-го липня до мене підійшов «молодий білявий» латиш і сказав, що на солдатських казармах установлено два гучномовці і направлено їх на нашу зону.

— Це дуже небезпечна затія, — пояснив він. — Кулеметами вони тільки тісніше згуртовують нас, а словами можуть цілком нас розкласти. Але я вже придумав, як цьому запобігти: електроенергія до них поступає з нашого трансформатора. Нам треба тільки вимкнути енергію.

Я відшукав електрика. Той почав відпрошуватися, що йому залишилося шість місяців до закінчення строку, і тому він боїться це зробити. Проте він охоче віддав мені ключа від будки, а я запевнив його, що коли мене запитують про це, то я скажу, що забрав у нього ключа силоміць.

Люди почали спонтанно стягуватися все ближче до гучномовців, як і перед кількома днями — до моєї імпровізованої трибуни.

З'явився Кузнєцов. Почалося радіомовлення.

— Увага! Увага! — почувся його владний голос, — слухайте важливе повідомлення адміністрації Горлагу! Повторюю!..

На слові «повторюю» я рвучко вимкнув енергію. Передача перервалася, в'язні почали кепкувати:

Ну, давай, давай, повторюй! Чого став?

Почекавши ще трохи і побачивши, що передача не відновлюється, люди поволі порозходилися.

А десь через дві години спостережники повідомили, що солдати прокладають через тундру кабелю.

Я зайшов до будки і увімкнув електроенергію. Коли там побачили, що електроенергія знову з'явилася, то, мабуть, подумали, на що я і розраховував, що цікаві послухати, що нам будуть казати, ми вирішили не перешкоджати їм більше.

Солдати припинили прокладку кабелю. Радист зробив настройку, і радіомовлення відновилося.

— Увага! Увага! Слухайте важливе повідомлення адміністрації Горлагу! Повторюю...

На слові «повторюю» передача знову переривається, хоча й енергію не вимкнено. Радист зачхав у мікрофон, зробив настройку і знову:

— Увага! Увага!.. Повторюю...

Далі все так само. В'язні вибухають нестримним реготом. Але бідоласі радистові, мабуть, було не до сміху. Та що він міг удіяти, коли я весь час сидів у будці і після кожного «повторюю» рвучко вмикав фідера й, щоб збити їх з пантелику, негайно вмикав його.

Тільки після п'ятої спроби налагодити радіомовлення Кузнецов зрозумів, що його обведено довкола пальця, сів у машину і від'їхав.

Солдати відновили прокладку кабелю і на цей раз проклали його вже до кінця.

Уранці третього липня Кузнецов знову приїхав. Почалося радіомовлення:

— Увага! Увага! Слухайте список осіб, котрих призначено на етап. Зачитавши увесь список (тисячу осіб), Кузнецов — ми пізнали його голос — додав:

— Усім призначеним на етап негайно з'явитися зі своїми особистими речами біля воріт вахти!

Не пішов ніхто! Тоді Кузнецов почав виступати проти мене і закликати в'язнів не боятися і не слухатися мене.

Потім було оголошено список семисот інвалідів, яких нібито призначено для вивезення на материк.

Інваліди заметушилися й почали збиратися. На мою пересторогу, що це провокація і що в цей час жодного етапу на материк не

може бути, інваліди почали нарікати, що адміністрація хоче вивезти їх, а я не пускаю.

Я більше не перечив їм, і вони швидко зібралися і попрямували до вахти. Відчинилися ворота; в зону зі списком у руках зайшов інспектор спецчастини. Я підійшов до нього, щоб домовитися про порядок виходу із зони інвалідів. Але тут до мене підбігає зв'язківець і каже, що з тильної сторони солдати прорубали колючі дроти і зробили в заборонці широкий прохід.

— А це що таке? — питаю інспектора. — Ви що, придумали цей етап для того, щоб саме в той час, коли ми будемо зайняті проводами інвалідів, завдати нам удару з тилу?

— Та що вони там роблять? Я в таких умовах працювати не можу! — обурився інспектор і вийшов із зони.

— А тепер ви зрозуміли, на який материк вас хотіли вивезти? — звернувся я до інвалідів. — Ми поставили вимогу перед Москвою, щоб вас вивезли звідси, і ми далі будемо на цьому наполягати. Але ви повинні зрозуміти, що в цей складний час ви нікуди не поїдете. Якщо не хочете стояти разом з нами, то йдіть до своїх бараків, лягайте на нари і лежіть собі спокійно, тільки не задавайте нам зайвого клопоту!

Явно невдоволені інваліди розійшлися. Ворота вже не зачинилися; прохід у забороненій зоні також лишився відкритим. Наша оборона стала вразливою з двох боків.

Тим часом Кузнецов усе настирніше почав нападати на мене та моїх близьких друзів.

— Ми знаємо, — раз у раз повторював він, — що чесні люди тут нічого не винні, що їх заманює і залякує невелика купка авантюристів, таких як: Євген Грицяк, Іван Кляченко-Божко, Іван Гальчинський, Володимир Недоростков та Іван Стригін. В'язні 4-ї зони, не бійтеся їх і не слухайте! Ламайте вікна, двері і переходьте до нас через ворота вахти або через прохід у забороненій зоні. Ми радо зустрінемо вас!

Чуєш, що вони на тебе зводять? — звернувся до мене мій добрий знайомий грузин на ім'я Чубук.

— Чую.

— І що ти думаєш робити далі?

— Те саме.

А я гадаю, що тобі краще було б піти на вахту і заявити: ви кажете, що це я все натворив. Ось я перед вами; забирайте мене і тоді

побачите, що в зоні нічого не зміниться... У такий спосіб, вів далі Чубук, — ти зможеш полегшити свою долю.

— Ні! Цього я не зроблю ніколи!

Кузнецов не перестає повторювати свою гіпнотичну формулу:

— Ламайте вікна, двері, переходьте до нас!

Підсилений двома гучномовцями голос Кузнецова спадав на голови в'язнів немов важкі удари молота. Здавалося, що від кожного такого удару в'язні корчилися і ставали все меншими.

Нараз — крик та свист біля воріт вахти. Що сталося?..

Якийсь в'язень відгукнувся на заклик Кузнецова і втік на вахту. Через деякий час галас зчинився біля проходу в заборонці: знову хтось утік.

Нарешті в забороненій зоні прорубали ще три проходи і відчинили ворота до госпдвору. Наша оборона стала вразливою вже з усіх боків. Кожний прохід охоронявся ззовні підсиленим нарядом конвоїрів, а зсередини — нами. Ми змушені були охороняти проходи як від солдатів, так і від можливих утікачів.

Солдати, проте, в зону не заходили, а втікачів затримувати не вдавалося, бо кожний, хто зважився втекти, йшов на передній край оборони і, вибравши влучний момент, рвучко відривався від решти в'язнів і шодуху мчав до проходу, де на нього вже чекали солдати.

Але якось мені доповіли, що одного втікача все-таки вдалося затримати і що його б'ють у другому бараці. Я побіг туди.

— Стійте!

Усі розступилися. На підлозі сидів переляканий в'язень.

— Що сталося? — питаю його. — Чого втівав? Може, зауважив, що ми щось погане робимо?

— О ні! — каже він. — Навпаки, мені все це дуже подобається, але, повірте мені, я ніколи ще не був у такому, і мої нерви не можуть цього витримати.

Я наказав в'язням, щоб не чіпали його більше, а йому, щоб не боявся, бо що буде всім, те — і йому.

Колишнім активістам табору ми дали широку можливість реабілітуватися. Ми не згадували їм їхнього минулого і не відштовхували, коли вони ставали поруч з нами. Багатьом з них удавалося знайти в собі сили та стати на бік загалу. Деякі все ще залишалися вірними прислужниками режиму.

Вони втікали з ножами в руках, щоб ніхто не міг їх затримати. Якось після втечі таких двох активістів Кузнецов оголосив:

— Нам стало відомо, що між вами є багато таких, що хотіли б перейти до нас, але ви боїтеся помсти з боку теперішніх заколотників. Не бійтеся цього! Переходьте! Ми гарантуємо вам, що ні один з цих бандитів уже ніколи разом з вами не буде. Ламайте вікна, двері!..

Кузнецов раз у раз закликав ламати вікна і двері тільки для того, щоб викликати серед нас безлад. Ніхто, хто хотів, а чи не хотів утікати, не був запертий у бараці. Навпаки, всі бараки були порожні, ніде ні живої душі. Винятком був тільки перший барак. У тому бараці жили наші інженерно-технічні працівники, або, як їх називали в'язні, «придурки».

Ці люди мали привілейовану роботу. Вони працювали в проектному бюро або виконробами та майстрами безпосередньо на будівництві. Більшість із них боялися втратити свої теплі місця, а тому не хотіли триматися разом з усіма. Вони й не втікали, а вилежувались на нарах і спокійно читали книжки.

Але поміж ними були і такі, що активно включилися в боротьбу і важили своїм життям, як і всі інші в'язні. Одним із них був естонський інженер Скейрес. І ось саме в той час, коли наше становище стало найскрутнішим, він ухопив якусь палюгу, влетів до свого барака і почав молотити нею кожного, хто попадався йому під руки.

— Ах ви, шкури продажні! — обзивав їх Скейрес. — Тоді, коли вирішується наша доля, коли всі люди стали грудьми проти кулетів, ви вилежетеся та книжки читаете? Ану марш усі з барака!

Утікачів було дуже мало. Але якось до мене підходить один в'язень і каже, що біля другого барака зібралася купка поляків, поведінка яких викликає підозру. Вони немов про щось змовляються.

— У нас з ними дуже добрий контакт, — відповів я. — Та зараз я відшукаю їхнього представника і все вивясню. Я з ним дуже часто зустрічаюся. Щоправда, останнім часом він десь зник з мого поля зору, щось перестав показуватися мені на очі. А ось і він сам!

Саме в цю хвилину попри нас проходив польський представник Юра, як там його кликали на російський лад. Він кинув у мій бік не надто привітний погляд і пішов далі.

— Юра, почекай! Що трапилося? Люди як?

— Та так собі, нічого, — ухильно відповідає Юра, — стоять усі он там біля другого барака, а хто що думає — не знаю. Кожному в душу не залізеш.

Ми холодно розійшлися. Раптом біля другого барака зчинився шалений крик, свист, тюгукання. Я побіг туди, щоб тільки довідатися, що п'ятдесят два поляки, яких очолив доктор Матошко, рвучким

стрибком вишмигнули за зону і в такий спосіб явно перейшли на бік наших і своїх поневолювачів. Дуже прикро про це згадувати, але, на жаль, так було!

Зовсім інакше повелися японці та китайці. Вони весь час трималися спокійно, з величавою азійською гідністю і вистояли разом з нами до самого кінця. Тепер мені хотілося б поклонитися низько перед кожним з них зокрема!

Усі люди вже виснажилися до краю і не могли більше витримувати такої високої напруги. Адже відтоді, як розстріляли в'язнів 5-ї зони, ніхто з нас і на волосинку не заснув, ніхто не заходив до бараків; усі весь час стояли на ногах і чекали, коли то вже і в нас почнуть стріляти? Більше ми вже не мали на що сподіватися...

Проте перебіги за зону ставали дедалі рідшими. Кузнецов зрозумів, що в такий спосіб нас не візьме, і, змінивши тактику, перейшов від умовляння до ультиматуму.

— Усім в'язням забрати свої особисті речі і приготуватися до виходу за зону! — пролунав з гучномовців його грізний голос.

Після цього гучномовці замовкли.

Ми зрозуміли, що це вже була остання вимога Кузнецова і що більше він з нами розмовляти не буде.

Я покликав Недоросткова і пішов разом з ним до вахти, де заявив, що хочу говорити з Кузнецовим. Услід за мною, майже наступаючи мені на п'яти, прийшло кілька десятків одягнених у тілогрійки в'язнів. Кузнецов підійшов до нас і спересердя запитав:

— Про що ми ще будемо з вами говорити? Ви чули моє розпорядження — вийти всім за зону?

— Чули, — відповідаю. — Завтра ми зберемося і вийдемо.

— Ніяких завтра! — гнівно відповів Кузнецов. — Сьогодні або ніколи!

Тим часом зліва від мене просунувся якийсь в'язень і з переляком у голосі пролепетав:

— Гражданін начальник! Гражданін начальник! (офіційна норма звертання в'язня до будь-якого начальника). — Дозвольте звернутися, дозвольте звернутися!..

— Та звертайся вже, — зневажливо кинув Кузнецов.

Але той не вимовив ні слова більше, тільки шмигнув поза Кузнецовим на вахту.

З правого боку пустився навітікача ще один в'язень, а поза ним ще один.

Наші можливості вже були вичерпані. Тому я обернувся до тих в'язнів, що стояли поза мною, й сказав:

— Для чого ви таке робите? Хіба ж немає на все свого порядку? Вертайтеся всі до бараків, беріть свої речі і тихо та спокійно переходьте в розпорядження адміністрації!

Кузнецов остовпів, адже в нього вже був опрацьований зовсім інший варіант: *через дві години тридцять хвилин нас мали розстрілювати!*

Тепер, коли вже всі в'язні порозбігалися по бараках, я замислився, що мені робити: чи вже здатися їм у руки, чи може і собі піти по свої речі, які, як я був певний, уже ні до чого мені не знадобляться?

— Та ні, хлопче, — сказав я собі подумки, — іди по свої речі, адже ти повинен вийти із зони останнім! — І я повільно пішов у напрямку свого барака.

Назустріч мені вже йшли та йшли зі своїми клунками люди. Ішли квапно, немов боялися спізнитися, і мовчки. Та нараз мені загороджує дорогу один мій земляк і дуже стривожено питає:

— Що ти наробив?

А що я ще міг зробити? Іншого виходу немає!

— Вихід є: стояти на смерть!

— Але люди не хочуть умирати, втікають.

— Та скільки їх там утекло? Ну, нехай аж півтори сотні, ну, нехай дві. А скільки ще залишилося? П'ять тисяч! Нехай із цих п'ятьох тисяч ще чотири тисячі втече, то тисяча нас набереться таких, що не зрушимо з місця, поки всі не загинемо? Набереться, — відповів він сам собі, — і ми покажемо їм, як ми вміємо вмирати!

— Ні, — відказав я йому, — я нікого на явну смерть не поведу. Вам ще треба жити. Прощай!

Порівнявшись із своїм баракком і побачивши, що з нього ще виходять люди, я пішов до лікарні, щоб попрощатися зі своїм добрим приятелем Василем Риковим. Від нього я вже пішов до свого барака, де застав ще двох в'язнів, що жваво уклали свої речі. І я забрав свої речі та пішов разом з ними до вахти. В зоні стало тихо, порожньо.

Ідучи вже до вахти, я побачив наглядча, що ліз угору ходовими скобами пекарняної труби. Я зупинився, щоб побачити, як він скидатиме звідтіля наш прапор. Та на мій превеликий подив наглядч не кинув його згори, а взяв під пахву і обережно спустився разом з ним на землю.

На вахті я ще застав невеличку групу в'язнів і разом з ними переступив лінію воріт. Усе вже було позаду!

Розділ VI.

ЯМА

Нас випускали із зони групами по сто чоловік і так, сотнями, відводили під спецконвоєм у тундру. Мене на вахті, на мій подив, не відокремили від інших в'язнів, і я пішов зі своєю сотнею аж під Горстрой, бо ближче вже вся тундра була вкрита людьми.

Нам скомандували сісти. Та недовго ми присиділи там. Нашим конвоїрам була подана команда піднімати нас і провадити назад. Ми вийшли на дорогу, що вела від Горстрою до нашої зони. Коли до вахти залишалося якихось п'ятдесят метрів, нам знову скомандували сісти. Ми сіли на землю і, відганяючи надокучливих комарів, дивимось, що де робиться.

Уся тундра вкрита в'язнями та конвоїрами. Біля вахти стоїть Кузнецов зі своєю групою. Перед ним стараються вислужитися дачники, що їх привезли сюди навмисне для розправи над нами. Коли їм до рук потрапив Ткаченко, полковник Михайлов наказав їм: «Хлопці, дайте йому, це той, що кидав у мене каменем!» Дачники вбили Ткаченка... Ми бачимо, як вони копають і топчуть людей ногами, як ніхто навіть і не пробує боронитися чи якимось захиститися, бо за дачниками стоїть наготові конвой.

Почав накрапати дощ. Поряд зі мною сидів один чех, що мав із собою якийсь прогумований плащ. Ми обидва накрилися тим плащем і більше нічого не бачили. Нарешті чуємо, як до нашої сотні підходить хтось і питає: «Тут десь мав би бути Грицьк!» Чех штовхнув мене ліктем: «Мовчи, не відзивайся!»

Потім дощ перестав крапати, і ми розкрилися. До нас наблизився генерал Семенов і впізнав мене.

— Ану Грицьк, — самовдоволено забубонів він, — уставай, уставай! Уже твоє урядування скінчилося. Вставай! А до якогось там сержанта:

— Сержант, виділити конвой!

Я встав і відійшов убік від своєї сотні; підійшли два конвоїри.

– Взяти його під охорону! – владно командує Семенов. Конвоїри стоять мовчки і з явним подивом дивляться на мене.

– Ведіть його до столів! – далі командує Семенов. Конвоїри, мов заворожені, стоять і не рухаються.

– Ведіть його, кажу вам! – повторив свою команду Семенов.

Конвоїри і далі мовчать.

– Ну добре, – розлютився Семенов, – ідіть за мною!

Він підвів мене до столів, що були розставлені посеред дороги і за якими сиділи вільні жінки.

– Вам його формуляр ще потрібний? – питає він у жінок.

– Ох! – вигукнули здивовані жінки. – Та це ж Грицяк, це Грицяк!

– О, – невдоволено бовкнув Семенов, – виходить, що ви його знаєте?

Формуляр – це особова облікова картка в'язня, ніби його паспорт. Куди б в'язень не переїжджав, усюди за ним їде його формуляр.

– Якщо мій формуляр уже непотрібний, – подумав я собі, – то, напевне, мене розстріляють зараз-таки в тундрі на пострах решті в'язнів.

Коли жінки відклали мій формуляр з картотеки набік, Семенов наказав конвоїрам вести мене в тундру. І знову конвоїри стали немов зачаровані. Вони не виявляли найменшої ініціативи. Розлючений генерал знову пішов першим, я – за ним, а за мною вже конвоїри.

– Сідай отут, – сказав генерал.

Я вибрав якусь суху купину і сів на неї, весь час зганяючи з обличчя нестерпних комарів.

– Конвоїри, не дозволяйте йому відганяти комарів, нехай його гризуть! – наказав конвоїрам генерал і кудись пішов.

На дорозі з'явилася обладнана для перевезення в'язнів вантажна автомашина. Якийсь офіцер гукнув конвоїрам, щоб вели мене до машини. Біля машини наглядачі обшукали мене і відібрали ложку з нержавіючої сталі. Будь-яких інших небезпечних предметів у мене не виявлено.

Я сів на поміст кузова, спершись плечима до щита, за яким стояли два конвоїри. Незабаром привели ще трьох в'язнів: Івана Стригіна, Івана Ходнєвича та Володимира Русінова.

До конвоїрів підходить офіцер і з явною насмішкою каже:

– Ну, давайте їх тепер у зону, нехай попросяються з народом!

Під словом народ він розумів дачників бо, крім них, у зоні вже не було нікого.

Машина покотилася заднім ходом до зони і перед вахтою зупинилася.

— Приймайте дарунок! — з неприхованою зловтіхою гукнули нам наглядачі, волочучи до машини побитого до непритомності Володимира Недоросткова.

Я взяв Недоросткова між свої коліна і легко обняв руками. Він був так сильно побитий, що вже й сидіти сам не міг... Хтось там ще гукнув:

— Давайте і цих, нехай і вони попрощаються!

Але борт машини закрили, і машина рушила вперед.

— Куди ми їдемо? — пошепки спитав мене Стригін. Я оглянувся; конвоїри не зробили жодного зауваження.

— Бачу тільки Шмітиху, — відповідаю.

Їдемо далі. Я знову оглядаюся, і знову — Шмітиха, тільки вже більша, грізніша і ближча до нас. Далі машина зробила поворот, другий. Я оглядаюся, і знову — Шмітиха.

Гора ім. Шмідта, біля якої розташувався Норильськ, зазнала дуже сумної слави через те, що біля її підніжжя розляглося величезне кладовище, чи, точніше, місце закопування норильських в'язнів. Слово *Шмітиха* — так скорочено називали там цю гору — стало синонімом смерті. Так: *ніти під Шмітиху* означало — вмерти; *я тебе під Шмітиху зажену* — я тебе вб'ю і т. п.

Закопування трупів під Шмітихою відбувалося в такий спосіб: коли вмирає в'язень, його роздягають, роблять розтин і — в дерев'яний бушлат, у якому вивозять за вахту. Там конвой перевіряє, чи то справді труп і, для більшої певності, пробиває шворнем череп. Тільки після такої ретельної перевірки труп уже везуть просто під Шмітиху.

У 1948 році, коли в'язні 4-ї зони будували Норильський мідеплавильний завод, їм цинічно пообіцяли, що ударників праці будуть закопувати, в разі смерті, не голими, як усіх інших, а в спідній білизні. Але чи був хоча б один випадок дотримання цієї урочистої обіцянки — ніхто не знає.

Ми знаємо тільки те, що люди вмирали і вмирали без кінця і краю, і для того щоб їх усіх позакопувати у вічній мерзлоті під Шмітихою, треба було тримати велику кількість непродуктивної робочої сили. Тому-то одного літа там було викопано за допомогою екскаваторів та бульдозерів двадцять великих двадцятиметрових ям з тим, щоб туди можна було без усяких клопотів скидати трупи впродовж

багатьох років. Але розрахунки не справдилися: чотириста метрів ями закидано трупами в'язнів за два роки!

Отака вона, ота гора ім. Шмідта! Жаль тільки, що про цю гору Українська Радянська Енциклопедія не подає нам жодної довідки. А нас везуть усе ближче і ближче до цієї грізної гори. Нарешті завезли на подвір'я невеличкої тюрми, що її в Норильську називали ямою. Ми поки що сидимо на землі і розглядаємо своє майбутнє житло. Це була невелика, баракового типу й дуже похмура тюрма. Про неї вже здавна ходила дуже сумна слава. У цій тюрмі закінчили свій життєвий шлях тисячі людей. Тепер вона мала стати місцем розправи над учасниками Норильського повстання. І не випадково її начальником призначено не кого іншого, а старшого лейтенанта Ширяєва, а його заступником – старшину Бейнера! Нам казали раніше, що вони обидва сидять у тюрмі, і тепер виявилось, що вони й справді сиділи тут і тільки чекали на нас.

– Ану, заходь один! – гукнув здалеку наглядач. Першим пішов Володимир Русинов. Наслухаємо. Тихо. Раптом – бах! бах!..

Викрики наглядачів і стогін Русинова... Нарешті все стихло.

– Давай ще один!

Пішов Іван Ходнєвич. Його щось дуже довго приймали і ні разу не вдарили. Підозріло!..

– Давай ще!

Ми зі Стригіним занесли Недоросткова і вернулися на своє місце. Недоросткова також не били, бо то вже не було кого бити. Четвертим пішов я.

У приймальні, що являла собою простору прямокутну кімнату з багатьма дверима та одним столом, за яким сидів черговий по тюрмі, на мене накинулися оскаженілі наглядачі.

– Роздягайся і ставай у кут! Швидко!

Я роздягнувся і став у куті двох стін. По обидва боки – наглядачі. Третій підходить впритул до мене і питає:

– Рік народження?

– Двадцять шостий.

– Ах ти, падлюко! Молодий, а вже лисий! Що, гад, від політики лисим став? – запитав він і з усієї сили вдарив мене кулаком у щоку.

– Відкрий рота!

У тюрмах під час обшуку завжди дивляться в рот, але тепер мого наглядача зовсім не цікавило, що є в моєму роті; він тільки замахнувся кулаком, щоб найефектніше вдарити ним по моїй ослабленій

щелепі. Так дуже легко повибивати зуби і навіть зламати щелепу. Мені був відомий цей тюремний метод вибивання зубів, і тому я миттю зорієнтувався і міцно стиснув зуби. Удар наглядача не викликав очікуваного ним ефекту.

— Почекайте, дайте мені оформити його документи, — зупинив наглядачів старшина, що був тоді черговим по тюрмі.

Той наглядач, що наскакував на мене, дещо відступив. Старшина сидить за столом і заповнює якийсь бланк. Зненацька той наглядач, що стояв зліва від мене, мовчки, але щосили вдаряє мене рубом долоні правої руки по горлі; тільки стіни не дали мені впасти.

Заповнивши бланк, старшина сказав, щоб я підійшов до стола і підписав його. Та не встиг я ще це зробити, як на мене накидається п'ятеро наглядачів. На мене градом посипалися їхні кулаки та копняки; нарешті наглядачі намагаються звалити мене на підлогу. Я хапаюся руками за край стола і тягну його за собою. Зі стола з гуркотом падає телефонний апарат...

— Перестаньте! — крикнув старшина. — Ви мені все тут поперевертаєте! Дайте мені оформити його до кінця!

Наглядачі відступили, а старшина наказав мені зібрати з підлоги свій одяг. Я нахилився до одягу, а один наглядач, відчинивши Двері до молотобойки або, як її ще там називали, виконавської камери (у ній виконувалися смертні вироки), кивнув старшині, щоб той запровадив мене туди.

— Та почекайте ще! — якимось заспокійливо махнувши рукою, сказав старшина і, швидко відімкнувши коридорні двері, попровадив мене до призначеної мені камери.

У камері я застав тільки Володимира Недоросткова, що все ще неприємний лежав горілиць на нижніх нарах. Нарешті до нас заводять Івана Стригіна. Йому дісталось дещо тугіше, ніж мені, бо він зайшов у камеру з тріщиною в руці.

І ось ми зі Стригіним обстежуємо камеру. Що це за така мокра камера? Звідкіля тут вода?

А вода була всюди. Вона збиралася густими холодними краплями на стелі й, не витримуючи власної ваги, спадала на нари, бетонвану підлогу та наші голови. Вона тонкими цівками стікала стінами аж до підлоги й заповнювала собою всі ямки в ній. Я торкнувся стояка нарів і — рукою до самого ліктя потекла цівка холодної води. Нари мокрі. Із спідньої частини верхньої настилки нарів звисала густа та довга пліснява.

Уся забудова камери – міцна та надійна. Майже всю її площу займають широкі, масивні, оковані товстими залізними штабами нари.

Напроти дверей – вузький прохід до протилежної стіни, де вверху, під самою стелею, – мале вікно. Воно має подвійні ґрати та щільний намордник, що зверху затягнений густою дротяною сіткою. Верх намордника виходить під звис шиферного даху так, що ні світло дня, ні свіже повітря до камери не проникають. Двері подвійні. Одні – зовнішні – із товстих дощок і з обох боків оковані цинкованою бляхою; другі ж – внутрішні – густі масивні ґрати. Підлога – сучільний нерівний бетон.

Ми роззулися і, підклавши під голови свої кирзові черевики, лягли спати. Скільки ж бо діб ми вже не спали! Та, незважаючи на нашу надмірну перевтому, сон нас не брав. Я встав і почав ходити мокрим бетоном. Стригін залишився на нарах. Нарешті Недоростков подав перші ознаки життя. Він заворушив руками, що лежали в нього на грудях, як у мерця, й почав щось невиразно бурмотіти.

– Що ти, Володю, хочеш сказати?

– А ти постав мені самовар, – відповів він уже дещо виразніше і таким тоном, немов би звертався до когось із своїх близьких домашніх.

– Що ти верзеш, Володю? Ти знаєш, де ти знаходишся?

– Знаю.

– Де?

– Вдома, – відповів і знову затих.

Нараз у дверях відчинилася кормушка і в ній з'являється молоде лагідне та напрочуд привітне жіноче обличчя.

– Вам медична допомога потрібна? – ласкаво запитало «обличчя».

– Ні, – відповідаємо. – Один, правда, є неприємний, але чим ви йому допоможете? Він дуже побитий.

«Обличчя» знітилося.

– Перед хвилиною він просив чаю, – докинули ми. «Обличчя» озирнулося по боках і прошептало:

– Сьогодні я вже вам нічого не пораджу. Але завтра я принесу з дому цукор, тут закип'ячу воду і подам вам до камери.

Заварити справжній чай не зможу, бо його запах видасть мене.

Кормушка зачинилася.

– Що це таке? – дивувалися ми. – Тюремний лікар, а чи ангел з неба? І як тільки вона тут опинилася? Це, напевно, якимсь непорозумінням!

– Т-а-а-к, – протягнув Стригін, – вона тут довго не пробуде!

Наступного дня ми вже напоїли Недоросткова солодким кип'ятком. Недоростков почав свідомо говорити.

А десь через півтора тижня нашої чудової лікарки не стало. На її місце прийшла лікарка з 4-ї зони, яку, через її низький зріст та дещо квадратову статуру, в'язні прозвали Тумбочкою. Ця лікарка вже була на своєму місці і цілком виправдовувала довір'я адміністрації.

На прогулянку там виводили тільки на п'ятнадцять хвилин і обов'язково в наручниках. Спочатку ми зі Стригіним зовсім не виходили з камери, бо не могли залишати без догляду хворого Недоросткова, а до того ж не дуже прагнули зустрічатися віч-на-віч зі своїми наглядачами. В камері ми почувалися в більшій безпеці.

Десь через тиждень нам дали набиті гіблівками матраци, які дуже швидко набрали в себе води й почали тхнути неприємним запахом гнилизни. А ще через тиждень до нас зайшла завідувачка санвідділом Горлагу підполковник медичної служби Безпалова і запитала, на що ми скаржимося.

– Ми здорові, тільки один, що ось лежить на нарах, дуже хворий і скаржиться на нестерпні болі в ділянці нирок; має внутрішні кровотечі, – відповіли ми їй, піднявши Недоросткова та скинувши з нього сорочку, показали їй його на котлету потовчене, тіло.

– Тут болить? – запитала вона, міцно вдаряючи його рубом долоні в темний набряк, що був понад правою ниркою. Недоростков скорчився від болю і закричав.

Ми вигнали Безпалову з камери, заявивши, що такої допомоги ми не потребуємо.

Вийшовши за поріг камери, Безпалова змовницьки кивнула Ширяєву й сказала:

– Уже!.. Уже можете їх звідси виставляти.

Нас перевели до іншої камери, що на відміну від цієї була цілком сухою. До нас ніхто не заглядає. Ми можемо спати і вдень, і вночі; взагалі нами ніхто не цікавиться.

Але одного вечора по всіх камерах заляскали кормушки й почувся притихлий, але наполегливий голос наглядача:

– Лягайте спати! Лягайте спати!

Ми полягали, принишкли, але не спимо – наслухаємо: що вони таке задумали?

Нарешті чуємо – йдуть! Прислухаємося до їхніх швидких кроків та шарудіння одягу й оцінюємо, що йде п'ять чоловік і всі в дуже збудженому стані. Раптом проти одної з протилежних камер вони

зупиняються. Відчинилися з брязкотом і скрипом двері. Ми наслу-хали з таким острахом і напругою, що всі звуки, які ми уловлювали, миттєво перетворювали у видимі форми.

Ось ми «бачимо», як його (кого його?) виводять за вахту, повер-тають наліво, на другому розі ще один поворот і вони вже на нашому боці. Тепер його ведуть стежкою, що нею ходить на зміни конвой. Ця стежка вела понад самісінький край насипу, на якому стояла тюрма. Далі – велика яма. Можливо, що від цієї ями і походить назва тюрми.

Далі тюремники зупиняються, штовхають приреченого з берега та кричать:

– Ну, біжи!

В'язень упирається, не хоче бігти. На нього пускають собаку. Той скрикує від болю і біжить... З наріжної вишки пролунали три карабінні постріли... Все стихло... Незабаром до місця події підко-тилася заднім ходом вантажівка. На її поміст багнулося мертве тіло. Зачинився борт, і машина від'їхала...

Після того випадку ми вже спали тільки вдень, а вночі пильнува-ли та наслухали: чия тепер черга буде? А тепер уже була – моя черга!

Але поки що нас перевели ще до іншої камери, в якій сидів один з активістів опору в 1-й зоні рязанець Михайло Ізмайлов. Він дуже любив Єсеніна і просто засипав нас його віршами. Мені назавжди запам'яталися слова Єсеніна, що були адресовані Дем'янові Бедному:

*Ты руку поднял на царя небес,
А сам перед земными ползаешь на брюхе!*

Або ще таке:

*...Дед говорит и морщит лоб:
– Ты коммунист? – Нет.
– А сестры стали комсомолки.
Какая гадость! Хоть удавись!
Вчера иконы выбросили с полки.*

Інколи, закінчуючи якогось вірша, Ізмайлов зауважував:

– А це не Єсенін писав, це я.

Одного дня нас насторожив пронизливий жіночий крик. Ми поскоплювалися.

– Що це? Привезли жінок?

Ми вже багато чого бачили, пережили і до всього звикли. Але до жіночого крику та плачу в тюрмі звикнути ніяк не могли. У тюрмі

жіночий плач нестерпно боляче ранив серце збуджує в душі жаль і обурення. Тому ми миттю наелектризувалися й зчинили в камері несамовитий галас.

Прийшов Ширяєв.

— Ви пощо жінок б'єте? — питаємо. — Що, руки засвербіли?

Тоді виводьте нас і бийте скільки влізе, а жінок не чіпайте! Не дозволимо!

— Їх ніхто не б'є, — спокійно виповідає Ширяєв. — То якась там одна закричала, бо не давала скинути з себе труси.

— Ах ви, гади! Хто дав вам право скидати з них труси? Вони що, атомну бомбу можуть сюди в трусах занести, чи що? А коли вже так боїтеся, то приведіть сюди ваших поганих жінок, нехай вони їх обшукують, а ви своїми брудними руками до них не лізьте!

Ширяєв мовчки зачинив кормушку і відійшов. Крику більше не було. Вісьмох жінок розмістили в двох камерах.

Це були: Марія Нич, Марія Чорна, Стефанія Коваль, Ганна Мазепа, Леся Зелінська та Ліна Петрашук — усе це наші молоді українки. Крім них, там ще були: латишка Лідія Дауге та естонка Аста Тофрі.

Після придушення 5-ї та 4-ї чоловічих зон Кузнецов зосередив усю свою увагу на 6-й жіночій зоні. Оскільки жінки добровільно скоритися не хотіли, то проти них застосували силу. На щастя, в них не стріляли, тільки обливали їх з пожежних машин водою. І хоча врешті-решт жінки були вимушені здатися, своїх активісток вони так берегли, що адміністрація ніяк не могла їх заарештувати. Тільки тепер їх вдалося якось схопити і привезти сюди до ями.

Стефанія Коваль описала розправу над жінками 6-ї зони, яка відбулася 7-го липня, такими віршованими рядками:

*Гей на Івана, гей на Купала
З шостої зони нас виганяли,
Кого у тюрми, кого за дроти
На каторжанські тяжкі роботи...
Ой ти, Іване, опам'ятайся!
Життям дівочим не розкидайся!
Бо літ дівочих не повернути...
Муки Норильська нам не забути.*

Непридушеною залишилася тільки одна третя зона.

Та рано-вранці 4-го серпня ми чуємо, що на тюремне подвір'я в'їжджає вантажна машина. Зчинилися метушня, біганина. Запрацювала молотобойка, через яку повних дві доби проходили каторжани. Якось перед прийомом чергової групи попід нашим вікном проходили тюремні дозорці. Один з них так похвалив якогось там наглядача:

— Ну, а я й не знав, що з цього сержанта такий добрий м'ясник! Наша камера поповнилася п'ятьма каторжанами.

Вони розповіли нам, що після того, як було подавлено 6-у зону, Кузнецов розпочав інтенсивну підготовку до взяття їхньої зони. Але нараз, на очах у всіх в'язнів, до Кузнецова підходить кур'єр і вручає йому пакет. Кузнецов прочитав депешу, сів у машину і поїхав. Більше його в Норильську не бачили.

На якийсь час каторжанам дали спокій. Вони збиралися в приміщенні свого клубу, де постійно діяв страйковий комітет, запускали зміїв з листівками та готувалися до бою із солдатами, якби ті хотіли силоміць вигнати їх із зони. Вони так вірили в справедливість своїх вимог, що навіть подумати не хотіли, що проти них може бути застосована зброя.

І навіть тоді, коли 4-го серпня якийсь невідомий чоловік вивісив на близькій від них заводській трубі білий прапор, що мав послужити для них сигналом «здавайтесь», вони подумали, що прапор вивісив хтось на знак солідарності з ними.

Але того ж таки 4-го серпня ворота каторжної зони раптом відчиняються і в зону в'їжджають на автомашинах озброєні автоматами п'яні солдати. В'язні хотіли зупинити їх, але солдати відповіли автоматним вогнем. Першим у тім нерівнім бою загинув каторжанин Микита Худоба. А коли машини просунулися вже далі, солдати відкрили вогонь по всій масі людей. Усі попадали на землю; падали вбиті, поранені та живі. Коли в такий спосіб опір каторжан було зламане, солдати зіскочили з машин і розійшлися по всій зоні, щоб не дати людям піднятися. В зону позаходили офіцери, які дострілювали важкопоранених та розшукували тих в'язнів, яких ще хотіли розстріляти.

Таку розправу переконливо ілюструє випадок з представником нашої зеленої та співучої Буковини Костем Королем. Коли він лежав долілиць на землі, до нього підійшов офіцер і вистрелив йому з пістолета у ліву лопатку. Але мабуть тому, що через надмірну стрілянину пістолет перегрівся, вбивча сила кулі ослабла і вона не досягла своєї мети, а застряла на поверхні тіла Костя. Опісля ту кулю витяг-

не йому зубами. Шрам від неї Кость носить на своєму тілі і понині. Та як би не були пригнічені і паралізовані люди, серед них знайшовся один такий, що набрався хоробрості накинутися на солдата. Він відібрав у солдата автомат і, миттю розрядивши магазинну коробку, кинув її в один бік, а автомат — у інший, виявляючи в такий спосіб свою зневагу до грубого насильства.

Зовсім не зважав на смертельну небезпеку і табірний фельдшер Іозас Козлаускас. Він увесь час бігав поміж пораненими і надавав їм першу медичну допомогу. Потім він поплатився за це своїми ребрами.

Ми не знаємо і не можемо знати, скільки там було вбитих і поранених. За приблизною оцінкою, вбитих було близько ста чоловік, а поранених — близько чотирьохсот. Загинув у цій бійні і той славний румунський капітан, що відмовився від звільнення! Про цього благородного румуна із захопленням розповідали всі каторжани, та, на жаль, ніхто не міг згадати його прізвища.

Після того як адміністрація вже стала повним господарем зони, почався відбір активістів опору. Кого відібрали, кидали до ями, що була поблизу вахти, тоді на них стрибали, били їх і товкли, як тільки вміли і могли. Особливо скаженіли конвоїри та наглядачі, коли бачили на комусь кров; над пораненими знущалися вкрай жорстоко. Коли поранені запитали Безпалову, що стояла над ямою, як вона дивиться на це все як лікар, вона вповіла:

— Я в першу чергу чекіст, а потім лікар.

Після такої «санітарної обробки» в'язнів напхом напихали в воронки і відвозили до тюрми, де їх пропускали вже через тюремну молотобойку.

Тут, oprіч звичайних і традиційних методів биття людей, як от: биття кулаками, молотками, копання ногами та підкидання вгору і ударяння всім тілом об підлогу, було впроваджено ще й таку дуже витончену форму знущання: до цієї акції залучили жінок із тюремного персоналу, і вони вибивали своїми гострими каблуками такт танцю на спинах побитих, покалічених та поранених.

Однак ніхто не занепадав духом. Люди розповідали, як у них стріляли, як їх били і товкли, не з сумом, не з жалем і не з гнівом, а з веселим гумором. У камерах, серед хрусту поламаних кісток і стогону поранених, панував бадьорий настрій. Ніхто не плакав і не сумував...

Одного разу мене викликали з камери і разом з в'язнем Коваленком (із 5-ї зони) повезли в управління Горлагу. Мене допитував підполковник Завольський.

— Хто був вашим тілоохоронцем?

— Усі п'ять тисяч в'язнів.

— А конкретно?

— Це і є конкретно.

— Жаль, жаль, що не знайшлося людини, яка прибрала б вас із цього світу, тоді не було б цього всього у Норильську... Та це все мало статися!

Дещо пізніше, таки в нашій тюрмі, якийсь капітан викликав до себе Іозаса Козлаускаса і почав нападати:

— Ах ви, фашисти! Ви що, радянську владу хотіли перевернути?

— Ми боремося за ліквідацію всіх тюрем і таборів, а ви за їх збереження. Тепер подумайте самі, хто фашисти: ми чи ви?

— Ви думаєте, що говорите? — озлився капітан. — Ви знаєте, що то означало б, якби ми розпустили всі тюрми і табори? Це означало б кінець радянської влади!

Краще вже й не скажеш. Цей капітан добре знав, на чому тримається радянська влада!

Нас виводили на прогулянку, попарно сковуючи наручниками. А оскільки нас було дев'ятеро (Недоростков уже почав ходити), то останнього завжди сковували одного. Але якось, хоча я і не був останнім, а мав свою пару, наглядач «змилиувався» наді мною і сказав:

— Ти, Грицяк, напевно краще любиш ходити сам, аніж у парі?

Так? Давай я накладу тобі наручники одному.

Так ми вийшли на свою чергову прогулянку. Та тільки-но ми почали ходити на прогулянковому дворику, що від загального тюремного подвір'я був відгороджений кількома нитками колючого дроту, як на прохідній вахти показався начальник тюрми Ширяев і його заступник Бейнер. Ми насторожилися і стали.

Низький на зріст, але доброї статури Ширяев ішов попереду, а високий, кістлявий та дещо наглибистий Бейнер — услід за ним. Обидва дуже бліді і, як ішли, мовчки дивилися в землю. Від них віяло якимось нез'ясовним страхом. Ми не спускаємо з них очей. Коли вони проминули нас, то ми побачили, що вони обидва мали при собі пістолети «ТТ». Он воно що! Буде свіжа жертва!..

— Заходьте! — гукнув нам наглядач негайно після того, як Ширяев і Бейнер зайшли до тюрми.

Ми пішли, так і не відбувши на свіжому повітрі своїх п'ятнадцяти хвилин. Усі йшли парами, а я, що був один, ішов останнім. Коли вже всі, що йшли переді мною, зайшли з прийомної на коридор, Бейнер зупинив мене легким дотиком руки й тихо шепнув:

— А ти, Грицяк, залишся!

В одну мить до мене обернулося вісім спітнілих облич. У їхніх широко розплющених очах — переляк і мовчазне «прощай!» Я також дивився на них і хотів усіх запам'ятати. Найвиразніше в моїй пам'яті збереглося обличчя терського козака Василя Циганкова. Ми всі стояли мов закам'янілі. Нарешті Бейнер каже:

— Ну, буде вже вам, ідіть до камери!

Ще одне мовчазне «прощай», і коридорні двері зачинилися.

— Ставай ось тут, — сказав мені Бейнер, підводячи мене під стіну.

— Чому тут? — подумав я собі, — а не в молотобойці, де це звичайно робиться? Може, вони хочуть залишити сліди своєї роботи таки тут, на видноті для постраху іншим?

Ширяев і Бейнер підійшли до стола. Я не спускаю з них очей. Мій світ звужився до цих двох помічників Смерті. Тут Ширяев упирається пальцем правої руки в якийсь папір, що лежав відкритим на столі, і запитливо дивиться на Бейнера.

— Тільки не бійся! — підбадьорюю сам себе. — Ти знав, на що йшов. Сприймай свою смерть як належне, як одну з неминучих фаз свого буття. Тепер найголовніше — не здригнутися!

Нарешті Ширяев мляво повертається, робить кілька кроків убік, сідає на одну з трьох сходинок, що ведуть до його кабінету, опирається ліктями на коліна і опускає на руки голову. Бейнер важко сідає в крісло біля самого стола і собі опускає голову. Обидва сидять мовчки, напружено.

А я тим часом помандрував у минуле й за лічені хвилини побачився зі своїми рідними та друзями, наново пережив особливо пам'ятні події із свого життя.

Ось мені тринадцятий рік. Я поволі, ледве переступаючи з ноги на ногу, проходжу біля хати О. В. Чогось дуже хочеться бачити її. А вона вже залізла на пліт і весело всміхається. Я порівнююсь із нею, ніяковію і йду далі вже швидшим кроком. Нібито я лишень так сюди прийшов, не навмисне!..

А ось незабутнє 13 квітня 1944 року. Мене вперше арештовують у сусідньому селі Підвисоке стецівські стрибки разом з двома представниками городенківського МГБ. Вони підводять мене під хату

Василя Навчука, приставляють до стіни, натискають на груди дулами карабіна і револьвера і домагаються:

— Ну, де був? Говори!

А далі я — вояк Червоної армії і беру участь у найбільшій та найбезглуздішій в історії людства війні, де з обох сторін мільйони людей накладають своїми головами не за свободу, не за справедливість, а за свій власний гніт і свій власний спосіб самовинищення, не за демократію, а за червону чи коричневу диктатуру, не за народ, а за його тупих та кривавих тиранів!..

Замикається цикл спогадів сном, що я бачив його в переддень мого другого арешту: десь я переходжу мостом з правого берега ріки на лівий. Нараз бачу — за мною біжить Смерть з білою хустиною на черепі і з косою в кістлявих руках. Я втікаю, а вона за мною біжить. Ось я вже пробігаю берегом уздовж ріки, я вже вибрався на правий берег і знову забігаю на міст. Смерть усе ще намагається наздогнати мене, не перестає бігти за мною. Але забігши на міст уже втретє, я подумав собі, що з моєї втечі нічого не вийде, що я врешті-решт перевтомлюся, а тоді Смерть наздожене мене і дуже легко доконає. Краще поборотися з нею, поки ще не вибився із сил. І ось посеред моста я раптом повертаюся до неї обличчям і стаю в боксерську позу. Смерть посміхається і безпечно підбігає до мене близько. Я починаю дубасити по її сухих білих ребрах. Смерть відвертається і втікає...

Нарешті заворушився Бейнер, він зітхнув важко і, підвівши голову, запитливо дивиться своїми холодними бляшаними очима на Ширяєва. Ширяєв і собі підводить голову і, важко зітхнувши, схиляє її набік, стенає плечима й розводить руками, ніби кажучи:

— Не знаю, роби, що хочеш.

Бейнер підводиться з крісла, випростовується. Його висока худорлява статура з вилицюватим обличчям і запалими щоками нагадує мені мою Смерть.

Нарешті Смерть-Бейнер іде вже до мене. Я стою тихо, спокійно.

Тепер прийомна тюрми, Ширяєв, Бейнер і я сам — усе це стало для мене тільки тінями, а не було живою реальністю. Мені здавалося, що все це вже давно відбулося, а тепер я тільки те все згадую собі. Уся ця сцена здавалася мені тільки продовженням ланцюга моїх попередніх спогадів. Реальний світ для мене більше не існує, все — ілюзія!

Але Бейнер чомусь не вийняв з кобури пістолета, а взяв із кишені ключа, відімкнув коридорні двері і сказав мені йти наперед. Я пішов, а він — услід за мною.

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Мені вже не раз доводилося чути, що деякі виконавці смертних вироків не можуть доконати своєї справи, коли жертва дивиться їм просто в вічі. Чи то вони бояться, щоб ті страшні очі не будили в них докорів сумління, чи може їх дратує істерія, що в неї впадають деякі люди у свій передсмертний час – не знаю. Але я багато чув, що в багатьох тюрмах смертні вирoki виконуються пострілом у потилицю, коли в'язень іде коридором і не бачить, що позаду нього робиться. Між в'язнями Норильська була поширена думка, що саме в такий спосіб на цьому коридорі закінчило свій життєвий шлях немало людей.

Однак мені судилася інша доля. Коли я порівнявся з дверима своєї 12-ї камери, Бейнер зупинив мене, відімкнув двері і зняв наручники. Я зайшов до камери і став біля порога.

Мені хотілося якнайшвидше лягти і про все забути, але до нарів, на яких лежали люди, наблизитися не хотів. Тому я пішов у правий кут, де стояла велика параша, сів на її широку круглу накривку і, підтягнувши коліна до грудей, упав у забуття. Я вже не хотів бачити чи чути людей. Я скоріше зарився б десь так глибоко в землю, щоб туди не могли проникнути ні звуки людської метушні, ні навіть світло дня. Я прагнув цілковитої самоти, тиші і темряви; я навіть хотів забути самого себе і канути в небуття...

Мої співкамерники, мабуть, розуміли мій стан і не зачіпали мене ніякими розпитами. Вони лежали на нарах напружено, мовчки.

Нерішучість виконавців мого присуду ми згодом пояснили собі тодішньою невпевненістю в верхах.

Розділ VII.

ЗНОВУ ЕТАП

6-го вересня нам несподівано наказали збиратися до етапу і почали нас перегруповувати. Мене перевели до якоїсь великої камери, де вже було багато призначених на етап в'язнів. Набравши таким чином 34 особи, нас вивели на подвір'я і перевірили за списком. Закінчивши перевірку, офіцер оголосив:

— Ви всі будете їхати в третьому вагоні. Старшим вагона признається в'язень Грицяк.

Звичайно старшими у вагонах призначали тих в'язнів, що мали мінімальні терміни ув'язнення і хоча б деякою мірою заслуговували на довір'я з боку адміністрації. Обов'язки старшого по вагону припинювали в'язня в очах загалу, хоча практично жодної ролі в охороні етапованих в'язнів він не відігравав.

У мене був максимальний строк покарання — 25 років. До того ж своєю поведінкою в таборі я аж ніяк не заслуговував хоча б на будь-яке довір'я адміністрації. І все-таки всупереч здоровому глуздові та установленому порядку мене призначили старшим.

— Мабуть, вони хочуть принизити мене в очах інших в'язнів і викликати в них якусь підозру до мене, — подумав я собі і не надав цьому фактові особливого значення.

До цього етапу було підготовлено сім таких груп. Кожну групу супроводив до вагона окремий конвой. Перейти з однієї групи до іншої ніхто не міг. Ми розмістилися вже у своєму вагоні, хто де, і почали вгадувати, куди нас вивозять. Конвоїри тим часом заповнювали людьми інші вагони. Нам не терпиться якнайшвидше покинути Норильськ.

Нараз до мене підходить один літній в'язень і каже:

— Ти, старший, ти рахував, скільки нас є у вагоні?

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

— А чого б це я мав рахувати? — зухвало відрубав я. — Я в помічники начальника конвою не записувався. Нехай самі собі й рахують, якщо їм це треба.

— Но, но! Ти не гарячкуй, — повів далі старий, — а краще подумай, чим це все може для тебе скінчитися. Справа в тому, що нас мало бути тридцять чотири, а є тридцять три. Я чув, як разом з нами зачитували Дідуха, а чому його між нами немає? Де він міг подітися? Давай подумай! Всі ми добре знаємо, що він не втік і нікуди сам не міг відлучитися. Його мали запровадити десь до іншого вагона. А коли в тундрі поїзд зупиниться і конвой зробить перевірку, то виявить, що в нас одного бракує, а ти, як старший вагона, про це не доповів. Тоді тебе витягнуть з вагона і розстрілюють або так тобі висплять, що ти навіть до Дудінки живим не доїдеш.

Ось воно що! Норильськ таки не хоче відпустити мене живим, а я наївно думав, що він тільки принизити мене хоче!

Я встав і перерахував усіх. Одного справді немає. Звертаюся до конвоїрів, щоб покликали начальника конвою. Начальник не йде. Я ще раз викликаю його — не йде. Тільки за четвертим разом він прийшов і сердито запитав:

— Що трапилося?

— У нас немає одного чоловіка. Перевірте!

— Добре, — байдуже кинув він і пішов геть.

Я далі настирно кличу його і вимагаю зробити перевірку.

Нарешті він прийшов і, люто кусаючи зубами свого невеличкого вуса, зробив перевірку. Дідуха справді немає. Начальник спересердя луснув дверима і через деякий час привів до нас Дідуха, якого він сам відокремив від нас і запровадив був до іншого вагона.

Моя небезпека минула.

У Дудінці ми ще посиділи у вагонах півтори доби, знову розмірковуючи над тим, що з нами далі буде. Якщо нас запакують у якусь вутленьку баржу, то наші шанси на життя будуть надто мізерні.

8 вересня 1953 року, рівно через рік від того часу, як ми сюди приїхали, нас розмістили в трюмах пасажирського пароплава «Марія Ульянова».

З грудей звалився важкий камінь. Адже нас не перестріляли в Норильську і не потоплять у Єнісею. Ми будемо жити! На нас уже чекала Володимирська тюрма!

Замість післямови

У 1978 році, тобто в 25-ті роковини Норильського повстання, мій добрий знайомий, колишній (тоді ще підпільний) священник о. Зиновій Карась спонукав мене написати спогади про те повстання. Я стисло описав перебіг тих подій під назвою «Короткий запис спогадів» (для себе самого). Незабаром мені вдалося передати рукопис на Захід, у чому мені дуже допоміг широковідомий митець і український політв'язень Панас Заливаха.

І ось у 1980 році мої спогади вийшли друком у видавництві «Смолооскип», США.

Івано-франківські чекісти зреагували на вихід цієї книжки негайно і вельми нервозно. Від мене зажадали:

1. Назвати канал передачі рукопису на Захід.
2. Зректися своєї праці та заборонити її розповсюдження.
3. Здати в КГБ копію рукопису.

Само собою зрозуміло, що вимоги КГБ не були задоволені. Тоді мені погрозили новим арештом і дали зрозуміти, що цей арешт буде для мене вже останнім.

У відповідь на цю погрозу я написав відкритого листа до Брежнєва, що також був опублікований на Заході. Копію того листа (в українському перекладі) долучаю до цього видання.

Знову ж ті колишні в'язні, що мали змогу прочитати мої спогади, були невдоволені тим, що я подав там дуже мало імен активних учасників повстання. Це, мушу визнати, дуже слушне зауваження. Однак на той час я інакше поступити не міг, бо не хотів, щоб на названих мною людей була звернена додаткова увага з боку КГБ.

Як це звичайно робилося, поясню таким прикладом: після повторного арешту в січні 1959 року мене утримували кілька днів у ізоляторі карагандинського КГБ. Допитував мене там «спеціаліст

у справах бандерівців» капітан Шишигін, котрий серед іншого запитав:

— Ви у своїй 4-й зоні були керівником того всього процесу. То чи не могли б ви нам сказати, хто там у вас підробляв ключі до тюремних дверей, щоб з ними напасти на тюрму і звільнити з неї всіх тих, що там утримувалися?

— Мене дивує, — відповідаю йому, — чому це питання ще й досі вас цікавить? По-перше, та тюрма і навіть та зона вже давно не існують. Якщо в когось і збереглися б такі ключі, то що з того?

А по-друге, якби та тюрма ще й досі існувала, а ви довідалися про підготовку нападу на неї, то ви негайно змінюєте замки, підсилюєте охорону, і ніякого нападу на тюрму не буде. Я не розумію, чому ви ще й досі цікавитеся тими ключами?

— Ми цікавимося не ключами, — відповідає Шишигін, — а людьми! Нас цікавить, хто на що здатний!

Ось чому, дорогі друзі мої, я не міг виявляти на сторінках моїх спогадів, хто з Вас на що здатний.

На сьогодні як у моїй пам'яті, так і в пам'яті моїх близьких друзів збереглися такі імена:

Українців: Євген Горошко, Василь Николишин, Михайло Марушко, Кость Король, Степан Семенюк, Мелетій Семенюк, Роман Загоруйко, Данило Шумук, Мирослав Мелень, Ігор Петрашук, Василь Дерпак, Михайло Макулович, Микола Юречко, Іван Кривуцький, Володимир Палюшок, Степан Венгрин, Степан Кіндрацький, Іван Гальчинський, Іван Кляченко-Божко, Павло Кушта, Богдан Самотий, Степан Полопчак, Микола Малиновський, Тарас Супрунюк, Василь Кор-бут, Василь Лубінець, Марія Нич, Марія Чорна, Стефанія Коваль, Ганна Мазепа, Леся Зелінська, Ліна Петрашук, Уляна Стасюк, .

Росіян: Володимир Недоростков, Іван Стригін, Федір Смирнов, Петро Дікарев, Володимир Русинов, Павло Фільнев, Володимир Трофімов, Михайло Ізмайлов, Іван Косілов, Борис Шамаєв, Лев Нетто.

Білорусів: Григор Климович, Семен Крот, Олександр Шовеїко, Віктор Єрмолевич, Лев Коваленко.

Литовців: Іозас Лукшіс, Юнас Льонікас, Вітас Петрушайтіс, Іозас Козлаускас.

Латишів: Олександр Валюмс, Лідія Дауге.

Естонки: Аста Тофрі.

Євреїв: Семен Бомштейн, Григорій Санников, Єфим Гофман, Макс Мінц, Павло Френкель.

Чеченця: Ахмед Гуков.

Без будь-якого перебільшення можна впевнено сказати, що всі ці колишні в'язні Горлагу були ініціаторами і керівниками тої великої та важкої боротьби, що ввійшла в історію під назвою Норильське повстання.

Хоча Норильське повстання і було першим та найбільшим повстанням у системі спецтаборів ГУЛАГу, воно не було єдиним у своєму роді. У тому ж 1953 році так само повстали в'язні Воркути, а в наступному, 1954 році, — в'язні Кенгіру.

Усі ці повстання мали таке велике політичне та історичне значення, що тепер ними зацікавилася чимало дослідників. Наприклад: Алла Макарова з Норильська, Микола Формозов з Москви та Марта Кравері з Рима.

Насамперед перед дослідниками тих подій виникло таке запитання: А що там насправді відбувалося? Повстання, страйк чи просто масова непокоря? Алла Макарова наполягає на назві повстання і аргументує так:

«І хоча термін *повстання* також запропонували працівники МВД (під час слідства і суду над керівниками комітетів виникла ідея кваліфікувати їхні дії як «антирадянське контрреволюційне збройне повстання»), ми зупинимось все ж таки на ньому, маючи на увазі не збройний виступ в'язнів, а його протилежність — «повстання духу» — як найвищий прояв ненасильницького спротиву нелюдській системі ГУЛАГу».

Але перед дослідниками цього руху виникає ще одне запитання: як це сталося? Чи це була добре зорганізована і заздалегідь запланована акція, чи це просто був стихійний вибух в'язнів у відповідь на систематичні провокації з боку адміністрації табору?

Тепер ми впевнено можемо сказати, що то була загальна і добре зорганізована реакція в'язнів на численні провокації з боку самої адміністрації табору. Тут ще варто зазначити, що, крім відомої всім серії розстрілів, адміністрація намагалася викликати серед нас масові безпорядки ще й у інший спосіб, про що красномовно свідчить витяг із скарги в'язня 1-ї зони І.С. Косілова, що його цитує в журналі «Воля» Алла Макарова:

«...десь 9 травня 1953 року ув'язненого Вольяно посадили в ШІЗО. Перебуваючи в ізоляторі, Вольяно якось довідався, що в тому ж ізоляторі знаходиться група в'язнів, які завербовані працівниками оперативного відділу для проведення т.зв. «волинки». Та група отримала інструкцію від працівників оперативного відділу і адміністрації табору, як і коли починати «масові безпорядки». 22 травня ув'язненого Вольяно випустили із ШІЗО по закінченні терміну. Тут треба зауважити, що в той час, тобто між 20 і 25 травня, з усіх штрафних ізоляторів і бурів Горлагу було випущено тих, кого до того часу там утримували, для того, щоб та озлоблена, а також завербована маса могла розпочати безпорядки. Оскільки я з Вольяно був дуже добре знайомий по дворічному перебуванню в одній бригаді, то при зустрічі на руднику «Ведмежий ручай» Вольяно сказав мені: «Іване, готується страшне діло. Люди, котрим усі вірять (кому саме вірять і хто ті, що вірять, я не знав), завербовані опервідділом, щоб підвести масу в'язнів під розстріл». Мене це дуже вразило, оскільки до того часу я не підозрював, що в таборі щось готується. А почувши про це, я порадив Вольяно розповісти про це усім в'язням... Вольяно дуже перелякався і почав благодати мене, щоб я нікому про це не розповідав, бо інакше нас негайно вб'ють... Уже 6-7 травня в нашу житлову зону було занесено 200 ломів і сокир, щоб зчинити страшну різанину. Але через те, що деякі в'язні зрозуміли провокацію, різанина не відбулася. До того ж дуже цікаво відзначити, що довкола зони було негайно виставлено додаткову варту (солдати стояли на відстані 10 метрів один від одного), щоб у час різанини в'язні не могли вискочити за зону. 1-го червня в робочій зоні рудника «Ведмежий ручай» група із шести чоловік, одягнених у бушлати з номерами, намагалася зруйнувати трансформатор на ГПП, що забезпечував енергією рудник «Ведмежий ручай» і рудник 3/6. Коли в'язні, котрі зауважили диверсантів, хотіли ввіймати їх, тоді та група пустилася навтікача і була пропущена через колючі дроти. Вартовий, що стояв на вищій, не стріляв».

(Від себе ще хочу додати, що мені в цей самий час один із моїх знайомих запропонував був придбати пістолет ТТ.)

Усі тогочасні події і доступні нам теперішні документи дають підставу твердити, що найголовнішим фактором, який спонукав нас на рішучі дії, були систематичні провокації проти нас.

Після виходу у світ мого першого варіанта спогадів про Норильське повстання (СІЛА, 1980 рік) мені дуже часто доводилося розмо-

вляти на цю тему з високими чинами КГБ. Один із них, полковник Павленко, якось запитав мене:

— Як вам удалося все те організувати?

— Ми нічого не організували, — відповів я, — нас на це спровокували.

— Так, — підтвердив Павленко, — вас спровокували, але вони не очікували таких масштабів...

— А які саме масштаби були їм потрібні?

Мабуть, вони очікували таких масштабів, які дали б їм можливість, як у свій час висловився підполковник Саричев, половину нас перерізати. Та сталося непередбачене!

Тут напрошується ще одне запитання: чи солдати стріляли в нас за наказом, чи, може, діяли з власної ініціативи, як того вимагали обставини і відповідна інструкція? На це запитання можуть пролити світло обставини вбивства Еміля Сафронюка. Ось як це трапилось.

25 травня 1953 року із штрафного ізолятора 4-ї зони конвой етапував 16 в'язнів до 5-ї зони. Тоді вже танув сніг, і в тундрі назбирилося багато води. Конвой попровадив в'язнів просто на яму з водою (згодом слідством було встановлено, що та яма мала розмір 8x12 метрів). В'язні відмовилися йти у воду і сіли перед нею на землю. Від вахти на місце події прибув конвойний сержант Циганков. Він запитав у конвоїрів, хто тут призвідник. Конвоїри вказали на Еміля Сафронюка, що сидів у першій п'ятірці середнім. Сержант Циганков убив Сафронюка прямим пострілом у голову...

У своєму листі від 2-го серпня 1954 року Циганков так виправдовував свої дії:

«Нас інформували, що в'язні 4-ї зони готують план роззброєння нашого батальйону. За їхнім планом передбачалося: увечері, в час, коли одна частина батальйону перебуватиме на службі, друга вийде на зміну першій, третя буде конвоювати ув'язнених до місця роботи і назад з роботи, зробити «ривок» при виведенні на роботу вечірньої зміни й, увірвавшись у військову частину, заволодіти запасною зброєю і боєприпасами... розвивати свої дії на захоплення Норильська і Дудінки у свої руки, після чого зв'язатися з США... Нас постійно застерігали, що готується до втечі велика група ув'язнених. Коли і де буде втеча, сказати нам не могли. Але нас інформували, що до втечі уже все готове і тільки чекають нагоди. Кращого моменту як 25 травня 1953 року їм і не треба було, тому що у нас був хазяйський

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

день і в підрозділах не було нікого, усі були в лазні. Офіцерський склад виїхав автомашинами на обід, і якби в'язні 70-го кварталу зробили ривок на возз'єднання з тими в'язнями, що були за зоною (16 чоловік), то їх ніхто б не зупинив, тому що конвой застосувати зброю не міг, а на підмогу не було кому прийти. Невже я зобов'язаний був чекати того моменту? Хоча б і не було ув'язнених у 70 кварталі, невже я мав чекати, коли в'язні накинуться на конвой?»

А ось як розцінює події тих днів начальник тюремного управління полковник Кузнецов.

Довідка

25 травня ц.р. при етапуванні ув'язнених 1-ї зони в 5-ту охорона застосувала зброю, внаслідок чого вбито в'язня Жигайлова і поранено Дзюбука.

Того ж 25 травня при етапуванні ув'язнених 4-ї зони в 5-ту в кількості 16 чоловік за непослух охорона застосувала зброю, внаслідок чого вбито ув'язненого Сафронюка Еміля Петровича.

26 травня молодший сержант Дятлов, 1931 року народження, призову 1951 року, безпартійний, розводящий варту у виробничу зону цегельні, безпідставно відкрив автоматну стрільбу по ув'язнених, що знаходилися в житловій 5-й зоні, внаслідок чого поранив 7 ув'язнених – Климчука, Медведева, Коржева, Надейка, Уварова, Юркевича та Кузнєцова.

Ці факти обурили ув'язнених 4-ї, 5-ї зон у кількості 7000 чоловік, останні відмовились вийти на роботу, поводяться збуджено, відмовляються виконувати розпорядження адміністрації табору, висунули категоричну вимогу про приїзд московської комісії...

27 травня 1953 р.

Начальник тюремного Управління МВС СРСР полковник М. Кузнєцов

Зіставивши всі факти і дати, вже згадувана нами Алла Макарова дійшла такого висновку: «...Норильське повстання почалося стихійно і не водночас (курсив мій). 4-та зона (3,5 тисячі) і залишені в оточенні Горстрою 1-5 тисяч в'язнів відмовились від роботи 25 травня, після вбивства Еміля Сафронюка. 5-та і 6-та зони застрайкували уночі з 26 на 27 травня – після розстрілу Дяковим ув'язнених у 5-й зоні... Щодо 1-ї зони, то вона розпочала страйк тільки в другій половині дня 1-го червня, а каторжани (3-тя зона Горлагу) – 4-го

червня, після випадку біля штрафного ізолятора і розстрілу в'язнів у житловій зоні...»

Усі ці причини, обставини і події так туго переплелися поміж собою, що їх важко, ба навіть і неможливо, розчленувати, щоб надати перевагу якійсь одній з них. Та незважаючи на це все, ми впевнено можемо назвати події тих днів **НОРИЛЬСЬКИМ ПОВСТАННЯМ**, від якого пішов **ПОЧАТОК КІНЦЯ** порочної політико-економічної системи!

Як дорого це нам обійшлося?

За приблизними та вірогідними оцінками в Норильську під час нашого повстання загинуло близько 150 в'язнів. Імена більшості з них не встановлено. Усі вони захоронені на кладовищі для в'язнів Норильська під горою ім. Шмідта, де силами норильського «Меморіалу» збудована капличка.

З архівних документів відомі імена тільки тих в'язнів, що загинули під час обстрілу 3-ї каторжної зони 4-го червня. Командував цією акцією майор Полостяной.

Нижче подаємо довідки на всіх тих, хто в той час загинув. Довідки взято з уже згадуваного нами журналу «Воля».

Документ №13

Довідка по особовій справі ув'язненого Хомика А. Т. Ув'язнений Хомик Андрій Тихонович, 1926 р. народження, уродженець і житель села Волиця Берестецького району Волинської області, українець.

Військовим трибуналом військ НКВД Волинської області 11 травня 1945 р. по ст. 54-16 КК УРСР засуджений на 20 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

Документ №14

Довідка по особовій справі ув'язненого Деркача Г. С. Ув'язнений Деркач Гнат Сильвестрович, 1923 р. народження, уродженець і житель Почаївського району Тернопільської області, українець.

Військовим трибуналом гарнізону м. Чорткова 24-25 травня 1946 р. по ст. 54-1а КК УРСР засуджений на 15 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

Документ №15

Довідка по особовій справі ув'язненого Прокопчука Р. І. Ув'язнений Прокопчук Роман Іванович, 1923 р. народження, уродженець с. Півча Мізоцького району Рівненської області, українець.

Військовим трибуналом військ НКВД Рівненської області 31 травня 1945 р. по ст. 54-1а КК УРСР засуджений на 15 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

Документ №16

Довідка по особовій справі ув'язненого Осташа Б. М.

Ув'язнений Осташ Богдан Миколайович, 1925 р. народження, уродженець села Ляцьке-Шляхецьке Підгірне Тисьменецького району Станіславської області, українець, безпартійний.

Військовим трибуналом військ МВД Львівської області 18 червня 1946 р. по ст. 54-1а КК УРСР засуджений на 15 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

Документ №17

Довідка по особовій справі ув'язненого Попика І. І.

Ув'язнений Попик Іван Іванович, 1925 р. народження, уродженець і житель с. Крупсько Миколаївського району Дрогобицької області, українець.

Військовим трибуналом військ НКВД Дрогобицької області 28 квітня 1945 р. по ст. 54-1а і 54-11 КК УРСР засуджений на 15 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

Документ №18

Довідка по особовій справі ув'язненого Прийдука І. А.

Ув'язнений Прийдук Іван Андрійович, 1921 р. народження, уродженець і житель села Ценівка Козівського району Тернопільської області, одноосібник, з нижчою освітою, безпартійний.

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Військовим трибуналом військ НКВД Тернопільської області 13 липня 1945 р. по ст. 54-1а КК УРСР засуджений на 15 років каторжних робіт.

4 червня 1953 р. убитий під час безпорядків у 3-й табірній зоні.

ПОМ'ЯНИМО ЇХ!

Додаток

Генеральному Секретареві ЦК КПРС
Голові Президії Верховної Ради СРСР
Леонідові Іллічу Брежневу,
товаришеві по фронту, по перу,
по єдиному радянському громадянству.

Відкритий лист з приводу нашої рівноправності

Шановний товаришу Леоніде Іллічу Брежнев!

«Що це ще за товариш мені об'явився?» – мимохіть запитаєте Ви, коли прочитаєте моє до Вас звернення.

І це цілком природно, адже ж і я сам скоріш назвав би себе Вашим антиподом, аніж товаришем: бо по своїй суті наше товаришування чисто формальне, а не справжнє.

А почалося воно ще тоді, коли Ви очолювали Політуправління 4-го Українського фронту, а я в складі 265 окремої штрафної роти, того самого фронту, «спокутував свою першу провину перед батьківщиною».

Як бачите, наші життєві шляхи вже тоді не збігалися, а після війни та служби в армії вони розійшлися ще більше: Ви пішли по лінії служіння батьківщині на найвищих і найвідповідальніших партійно-державних постах, а я – по лінії подальшого «спокутування провини перед батьківщиною» в так званих «виправно-трудовах таборах». Вас батьківщина відзначила золотими медалями та найвищими повноваженнями, мене – табірним номерним знаком і позбавленням усіх прав. Ваш шлях широкий і світлий, мій – вузький і похмурий.

Але кожній людині, перед закінченням її шляху (яким би він не був), хочеться оглянутися назад, згадати його найголовніші етапи і, якщо є така можливість, зафіксувати їх на папері. І ми обидва це зробили: Ви написали на весь світ відому трилогію спогадів, у якій зафік-

сували найважливіші етапи Вашого світлого шляху, а я зробив мало кому відомий «Короткий запис спогадів», у якому відзначив тільки один, але, як на мене, найважливіший етап мого похмурого шляху.

І хоча ми писали свої спогади, виходячи з протилежних позицій і на різному рівні, нас усе-таки об'єднує те, що ми обидва писали чисту правду про одне і те саме, тобто про радянську дійсність. Іншими словами, ми описали дві різні сторони одної і тої самої медалі. А оскільки ми писали в одному жанрі, я ще відважився назвати Вас товаришем по перу.

Третє, і в правовому відношенні найважливіше, наше товаришування полягає в єдиному радянському громадянстві.

Але тут треба зазначити, що я не родився в Радянському Союзі і радянське громадянство отримав усупереч моєму бажанню. Тому-то, та й не тільки тому, я вже двічі подавав офіційну заяву в відповідні органи радянської влади з проханням дозволити мені і моїй сім'ї виїхати з СРСР. Однак отримав категоричну відмову і до цього часу залишаюся радянським громадянином.

Та, незважаючи на це все, мені таки приємно відзначити, що всі громадяни Радянського Союзу перед законом рівні, і водночас гірко усвідомлювати, що радянська влада не завжди цьому законі підпорядковується. А там, де є можливість не підпорядкуватися законі або обминути його, значить, що його немає!

Візьмімо для прикладу нас з Вами. Обидва ми рівноправні громадяни Радянського Союзу і, як я вже згадував, обидва написали свої спогади. Ви описали свій шлях, а я – свій. І обидва ми писали про те, що бачили, самі пережили і що найглибше залягло в нашій пам'яті.

Ви опублікували свої спогади в Радянському Союзі і за кордоном, я – тільки за кордоном. Але Вас не викликають, як мене, в КГБ і не питають, яким шляхом Ви передали за кордон Ваші спогади, від Вас не вимагають відречення від Вашої праці, Вам не погрожують судом, на Вас не наставляють провокаційні сильця. Навпаки, Вас вихваляють і Вами захоплюються.

Тепер я хочу запитати Вас, чому то виходить якось так, що дві однакові дії двох рівноправних громадян так неоднаково оцінюються? Чому Ви, товаришу Брежнев, підписавши заключний акт Гельсінкських Угод, у яких, серед іншого, мовиться, що громадяни всіх країн-учасниць Угод мають право отримувати і поширювати інформацію незалежно від державних кордонів, самі користаєте з цього права, а мені, через органи держбезпеки, погрожуєте судом?

Ось приклад: якось до мене додому в с. Устя прийшов працівник оперативного відділу Івано-Франківського УКГБ майор Петренко і каже: «Ну що, Євгене Степановичу, ви напевне гадаєте, що органи притихли і вам усе так минеться? Ні, помиляєтесь, так вам не минеться. Ми вже маємо всі необхідні докази: вашу книжку, що вийшла в США, ми вже маємо. Стилістична експертиза встановила, що стиль ваш. І дарма ви не хотіли віддати нам копію вашого рукопису, побоюючись, що він може бути використаний проти вас як речовий доказ. Ваш рукопис ми вже маємо, ну, а ви маєте машинку, звірити не важко. От і все. А може, – продовжує він, – ви розраховуєте, що на Заході зчинять галас через вас, і тому ми вас не зачепимо? І тут ви помиляєтесь. Ми тепер маємо два головні уколи – це Афганістан і Польща, а на такі дрібниці, як ви, ми вже не звертаємо уваги».

Я ніколи не відрікався від своїх спогадів, навпаки, я завжди говорив: «Так, я написав їх і сам пустив на публікацію. Вони видані з мого відома і дозволу».

Тому всі докази, що їх перелічив майор Петренко, я вважаю цілком зайвими, і вони мене аніскільки не цікавлять. Цікавить мене щось зовсім інше: Чому мене збираються судити? Адже Вас ніхто не судить?!

10 жовтня 1981 року.

Грицяк Євген Степанович

с. Устя Снятинського району

Івано-Франківської області Української РСР

Зміст

<i>Євген Сверстюк. Повість про неможливе</i>	3
<i>Л.С. Трус. Про автора</i>	9
Від автора	11
<i>Я.Д. Ісаєвич. Подвиг в'язнів Норильська:</i> значення для України й світу	15
Розділ I. Етап. Караганда-Норильськ	19
Розділ II. Прищеплення клімату	26
Розділ III. Зміна клімату	33
Розділ IV. Повстання	36
Розділ V. Відновлення боротьби	46
Розділ VI. Яма	72
Розділ VII. Знову етап	87
Замість післямови	89
Довідка	95
Додаток	99

Літературно-художнє видання

Євген ГРИЦЯК

НОРИЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Відповідальний за випуск та редактор *Є.Ю. Захаров*

Коректор *С.З. Карасик*

Комп'ютерна верстка *О.А. Мірошниченко*

Підписано до друку 10.03.2008
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 5,84 Умов. фарб.-від. 6,32
Умов.- вид. арк. 6,4. Наклад 1000 прим.

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4